

UDK: 322+296 (497.6 Sarajevo) “1918/1941”

Izvorni naučni rad

Sonja Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Uzajamna lojalnost – državna politika i jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu

Apstrakt: Rad redukovanim prikazom prati razvoj odnosa na liniji država – jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu, zadržavajući se posebno na 1930. godini, kada je dostignuta kulminacija uzajamne pozitivne recepcije. Primjena *Zakona o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, pomoć pri podizanju Šume kralja Petra u Palestini, podrška akciji *Keren Kajemeta*, podizanje nove sefardske sinagoge bili su neki od vidljivih znakova državne potpore, dok su Jevreji odgovarali svojim gestama lojalnosti. Tokom tridesetih godina pritisak antisemitizma nije zaobišao ni Sarajevo, da bi sa donošenjem antisemitskih uredbi vlade Kraljevine nagovijestio tragičnu poziciju jevrejskog naroda u II svjetskom ratu.

Ključne riječi: Jevreji, državna politika, uzajamna lojalnost, Sarajevo, međuratni period, Zakon o vjerskoj zajednici, Šuma kralja Petra, *Keren Kajemet*, sinagoga, antisemitizam

Abstract: Through a reduced representation this paper traces the development of the relations between the state and the Jews of Sarajevo in the

interwar period, focusing particularly on the year 1930, when the mutual positive reception reached its culmination. The application of the “Law on the Jewish religious community in the Kingdom of Yugoslavia”, aid given to the planting of the King Peter’s Forest in Palestine, the support of Keren Kejemet’s action, the building of a new Sephardic synagogue, were just some of the visible signs of state support, while the Jews responded with their gestures of loyalty. During the 1930’s the pressure of anti-Semitism did not evade Sarajevo, while the passing of anti-Semitic regulations by the government of the Kingdom of Yugoslavia announced the tragic position of the Jewish people in the Second World War.

Key words: Jews, state policy, mutual loyalty, Sarajevo, interwar period, the Law on the Jewish religious community in the Kingdom of Yugoslavia, the King Peter’s Forest, Keren Kejemet, synagogue, anti-Semitism

Ako se godina zamisli kao jedna tačka presijecanja događaja, koja sublimira sve pozitivne društvene tokove koji su se u međuratnom periodu ticali jevrejstva grada Sarajeva,¹ jedne značajne zajednice jevrejstva u Kraljevini Jugoslaviji, to bi bila 1930. godina. “Mali Jerusalem”, kako su Sarajevo sami Jevreji ponekad nazivali, kao da je te godine živio jednim posebnim, izolovanim životom, u jednoj paralelnoj dimenziji, gotovo nestvarnoj, s obzirom na za Jevreje sudbinska dešavanja i vijesti o njima, koje su sa evropskih prostora stizale u ovaj grad.

Ulazak u treću deceniju 20. vijeka bio je na evropskom tlu obilježen mnogim krupnim društvenim potresima – ekonomskim kolapsom (Velika depresija), naglašenijim izrastanjem apsolutističkih vlada i autoritarnih režima, jačanjem desničarskih ideologija sa narastajućom masovnom podrškom, izgradnjom stvarnih² i tek nagoviještenih linija

¹ Termin jevrejstvo preuzet je iz jevrejske periodike međuratnog perioda (1918–1941) u Sarajevu.

² Francuska je januara 1930. godine donijela zakon o gradnji fortifikacione linije Mažino, graničnog odbrambenog sistema prema Njemačkoj i Italiji, sastavljenog od niza betonskih utvrđenja sa mitraljeskim gnijezdima. Nazvana je po tadašnjem ministru rata Andreu Mažinou.

razdvajanja, sve glasnijim njemačkim zahtjevima za izmjenu postojeće pozicije na političkoj i ekonomskoj karti,³ kao i restriktivnim zakonima, te sveopštom odbojnošću prema slobodama – onim koji se markiraju kao demokratske, kulturne, intelektualne. Nestabilna Evropa i svijet bili su na korak do pobjede fašizma i dva do rata.⁴

Sve ove promjene još nisu u potpunosti zahvatile rub Evrope, iako je Kraljevina već godinu dana imala iskustvo autoritarnog šestojanuarskog režima, pa je kraljeva intervencija u izmjeni poretka zahtijevala provjeru lojalnosti svih društvenih grupa i pojedinaca.⁵ Provjera pouzdanosti uspostavljenih veza na osi država – jevrejstvo bila je dio političke scene tog istorijskog trenutka.

Mada vjerski antisemitizam u Kraljevini SHS / Jugoslaviji nije dobio masovnu podršku,⁶ ipak je “narodski antisemitizam”⁷ bio “opšte mjesto”

³ Na Drugoj Haškoj konferenciji krajem januara 1930. prihvaćen je i formalno plan za preraspodjelu njemačkih reparacija.

⁴ Na izborima 14. septembra 1930. godine njemački nacisti su bili drugi po broju osvojenih glasova.

⁵ Tokom svog boravka u Sarajevu od 25. juna do 19. jula 1929. godine Siton Votson je prilikom razgovora sa prvacima zabranjenih stranaka stekao dojam da većina ne odobrava autokratsku politiku kralja Aleksandra. Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, (Sarajevo: Svjetlost, 1975), 70.

⁶ Ispadi su ipak zabilježeni: “Slušatelji medicinskog fakulteta na zagrebačkoj univerzi predali su memorandum akademskom senatu kojim traže da se proteraju svi strani Židovi, a za pohadanje medicinskog fakulteta na zagrebačkoj univerzi da se za domaće Židove uvede ‘numerus klauzus’”. “Antisemitski pokret u Zagrebu”, *Srpska riječ*, II, br. 105, (Sarajevo 1. juni 1920), 2 (*Srpska riječ* je bio list Radikalne stranke. – op. a.); Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, (Zagreb: Novi Liber, 2005), 134. “U nedelju na zagrebačkom Univerzitetu protestna skupština jednog malog dela ‘akademske omladine’ protiv toga što su neki univerzitetski profesori učestvovali na proslavi otvaranja jevrejskog univerziteta u Jerusalemu. Posle skupštine došlo je do manjih incidenata i tuča.” “Antisemitske demonstracije u Zagrebu”, *Narod*, V, br. 27, (Sarajevo, 5. april 1925), 2. (Mada u impresumu nije navedeno, *Narod* su uređivali pripadnici Demokratske stranke – op. a.). U periodu 1920–1925. vlasnik i izdavač je bio dr. Nikola Stojanović, a bio je i urednik 1920–1922, nakon čega je uredništvo preuzeo Radmilo Grdić. Đorđe Pejanović, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850–1941*, (Sarajevo: Svjetlost, 1949) 86.

⁷ Erik Hobsbaum, *Doba ekstreme. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 95.

u drugim vjersko-nacionalnim zajednicama,⁸ mada i on promjenjivog intenziteta.⁹ U Sarajevu se uglavnom svodio na “ulični antisemitizam”¹⁰ te tinjao kroz štampu,¹¹ putem satiričnih pričica,¹² aforizama i šala,¹³ ali je uvijek bilo prostora i za zlurade opaske potaknute izgovorima za socijalnu

⁸ Derviš Korkut, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, jedan od najzaslužnijih za spašavanje jevrejske Hagade tokom Drugog svjetskog rata, objasnio je to na sljedeći način: “Kod nas, u koliko postoji neko antisemitski orijentisan, to je on sigurno takav iz razloga poslovne konkurencije. ... To je čisto čaršijski antisemitizam koji sa momentanim nema ničeg zajedničkog.” Derviš Korkut, “Antisemitizam je stran muslimanima BiH”, u: *Naši Jevreji. Jevrejsko pitanje kod nas. Zbornik mišljenja naših javnih radnika*, Knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. (Beograd: Minerva, 1940), 53.

Značenje pogrdnih izraza u svakodnevnom žargonu imao je potrebe svojevremeno da objasni socijaldemokratski list: “Piše nam jedan drug iz Tuzle da su tamo neki Židovi shvatili riječ čifta, koja je napisana na jednom mjestu u petom br. našega lista kao da smo napisali riječ čivut. Megjutim, riječ čifta znači sasvim nešto drugo. Čifutom se naziva onaj čovjek sa malogragjanskom psihologijom koji drhti nad svakom krajcarom, koji je sprema na sve što je najprljavije i koji bi sve učinio za svoju lični interes.” “Čifta”, *Glas slobode*, VIII, br. 8, (Sarajevo, 19. januar / 6. februar 1918), 93.

⁹ *Pravda* je pisala da Šerifova *Domovina* “na najgnusniji i najinfamiji način napada naše sugrađane Jevreje. Ovakovi članci antisemitskog sadržaja u stilu Luegerove štampe a sa prozirnom odvratnom tendencijom dostojni su samo prezira vaskolike poštene javnosti i najoštrije osude. Kod nas ovakovi članci imaju još i tu svrhu, da pomute lijepe odnose između nas i Jevreja. – U odgovoru na zlonamjerno pisanje Šerifove *Domovine* ispravno je konstatirao organ naših sugrađana Jehudija ‘Židovska svijest’ u članku pod gornjim naslovom da Šerifovo pisanje ne predstavlja javno mnijenje Muslimana i među ostalim navodi ‘Od Šerifa Arnautovića odvraća se danas sva čestita javnost, smatrajući ga najcrnijom ljagom na horizontu političkog života u Bosni...’ “Stid ga bilo!”, *Pravda*, III, br. 20/258, (Sarajevo, 22. februar 1921), 2-3. (*Pravda* je bila glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije. – op. a.)

¹⁰ Hobsbaum, *Doba extrema*, 95.

¹¹ O protestu *Židovske svijesti* o antisemitskom pisanju po štampi. “Protest Židova”, *Srpska riječ*, II, br. 87, (Sarajevo, 5. maj 1920), 2.

¹² Pričica “Kako je Jevrejin nadmudrio Srbina i Muslomana”, *Srbini težak*, II, br. 7, (Sarajevo, 19. mart / 1. april 1922), 7. (*Srbini težak* je bio “Organ Srba težaka pristalica Radikalne stranke” – op. a.)

¹³ “Šta su radili izraelci kad su prešli preko crvenoga mora, pita učitelj Ivana – Sušili se, odgovori Ivan.” “Šala”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 190, (Sarajevo, 11. januar 1930), 5.

bijedu,¹⁴ ekonomske interese vlastite zajednice,¹⁵ protekcionizam,¹⁶ u predizbornim borbama u koje su bili uključeni svi nacionalni tabori,¹⁷ ali i teško suzdržanoj netrpeljivosti, koja je najprije dovela na prelazu u 1920. godinu i do izгона Jevreja iz Sarajeva,¹⁸ što se na drastičniji način ponovilo

¹⁴ “Špekulanti gomilaju robu i sakrivaju je. Hoće li se ovome zulumu nesavjesnih čifita već jednom stati na put.” “Cijene u Sarajevu”, *Srpska riječ*, I, br. 16, (Sarajevo, 21. mart / 3. april 1919), 3. (podvučeno – op. a.)

¹⁵ “Protjerivanje onih stranaca, koji su se ogriješili o naš narod, provodi se posljednjih dana malo bržim tempom. ... I ovu priliku iskoristiće nesavjesni špekulanti, većinom jevreji, da prave dobre poslove, kupujući njihov namještaj. Mi mislimo da bi vlada morala i ovome doskočiti i odrediti maksimalnu cijenu, da oni Srbi, koji su g. 1914. opljačkani dođu do namještaja. Osim toga imali bi mnogo praznih stanova na raspoloženju za naše srpske oficire i njihove familije.” “Proterivanje stranaca”, *Srpska riječ*, I, br. 1, (Sarajevo, 2/15. mart 1919), 3. “Kad upitismo jednog prijatelja, kako dolazi Eskenazi na ovu drsku ideju, on nam reče: ‘Šta ćemo de, kad smo u Judoslaviji! Židov traži, židov rekvirira, židov sudi i odlučuje, židov još i predsjedaja!’ “Jesmo li to u Judoslaviji”, *Pravda*, II, br. 54, (Sarajevo, 22. maj 1920), 2; “Jevreji i bojkot”, *Pravda*, VII, br. 45, (Sarajevo, 25. februar 1925), 3.

¹⁶ Muslimanska *Pravda* se žali što je “radikalsko” gradsko vijeće za gradnju “židovske havre” (hrama, sinagoge – op. a.) izdvojilo milion kruna, dok “je u isto vrijeme općina zaplijenila čilime u Carevoj džamiji, jer nije platila neku malu svotu, koju duguje za svijetlo.” “Milion kruna za gradnju židovske havre”, *Pravda*, VII, br. 21 (Sarajevo, 27. januar 1925), 3.

¹⁷ “**Kako saznajemo, odbor, koji se konstituirao za kontrolu da muslimani kupuju samo kod muslimana i kod muslimanskih prijatelja, znatno se proširivši svoju akciju povećao. Uspjeh ove akcije je dosada izvanredan, jer muslimani dolaze k sebi, svijesni da će tako samo sebi najbolje pomoći.**” (boldovano u originalu – op. a.)

“Srpska riječ” im se na usluzi ovako zahvaljuje: “NAŠI JEVIJEJI. DUŽNOST NAM JE DA ISTAKNEMO KOREKTNO POŽRTVOVNO I PATRIOTSKO DRŽANJE NAŠIH JEVIJEJA, KOJI SU SKORO SVI GLASALI ZA NACIONALNI BLOK.” “Svoj svome!”, *Pravda*, VII, br. 37, (Sarajevo, 15. februar 1925), 2 (naglašeno u originalu – op. a.). O zapljene *Pravde* br. 42, naloženoj od velikog župana Nikolića, radikala, “jer izaziva vjerski i plemenski razdor te sadrži tešku povredu javnog morala.” “I opet ‘Pravda’ zaplijenjena – radi jevreja”, *Pravda*, VII, br. 43, (Sarajevo, 23. februar 1925), 2; “Vjerska borba”, *Pravda*, VII, br. 48, (Sarajevo, 28. februar 1925), 1-2; br. 49, (Sarajevo, 1. mart 1925), 1. O radikalskoj agitaciji kod Jevreja i Hrvata: “Po primjeru kolege”, *Pravda*, IX, br. 77, (Sarajevo, 10. septembar 1927), 2. Vidjeti još: Benjamina Londrc, *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, (Sarajevo: Izdavačka kuća “Monos”, Gračanica, Udruženje “Hagada” Sarajevo, 2016), 50.

¹⁸ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 141, 189.

i krajem tridesetih godina. U cjelini gledano, ipak je osuda antisemitizma u jugoslovenskoj, pa i sarajevskoj javnosti kroz međuratni period bila mnogo glasnjija, ukoliko se u izvjesnoj mjeri izuzmu “simpatije muslimanskog versko-političkog vođstva na strani palestinskih Arapa”, “ali više kao udar na politiku Engleske, zaraćene neprijateljske velesile, koja je pripremala temeljitu reviziju nacionalne slike Palestine”.¹⁹

Naravno, uvijek je postojao taj element sukoba, ljubomore i čak minimalnih potraživanja,²⁰ kada ih je trebalo eliminisati iz prvenstveno ekonomskog,²¹ pa onda i iz društvenog života, etiketirajući ih pritom kao anacionalni element,²² što je naravno izazivalo odgovor i sa jevrejske strane,²³ ne samo upućen štampi nego po potrebi i oficijelnim

¹⁹ “Obnova cionističkog pokreta i u vezi s tim učvršćivanje jevrejske nacionalne kohezije ... izazvalo je očekivano zaziranje i inače preosjetljivih bosanskohercegovačkih Muslimana, a posebno njihovih srednjih slojeva (iz reda intelektualaca i čaršijskih privrednika), na koje je ideologija u ono doba još živućeg panislamizma vršila veliki utjecaj. Muslimanski tisak je pažljivo registirao sve promjene, koji se tiču islamskog svijeta ... ali bez očekivanih agresivnih konotacija, koje će isplivati na površinu pred sami rat i u toku rata ...” Halid Čaušević, “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 124.

²⁰ “Naša vlada ako neće da to učini (da preuzme upravu nad kinima u Sarajevu – op. a.), neka ih prepusti Prosvjeti, Napretku i Gajretu ili domaćim ljudima, a ne da se bogate kojekakvi Bajsi, Levi i.t.d.” “Istorijat sarajevskih kina”, *Srpska riječ*, I, br. 22, (Sarajevo, 29. mart / 11. april 1919), 3.

²¹ “Mi smo s najvećom simpatijom pratili akciju naše policije protiv besavesnih trgovaca, koji gule narod. Upala nam je u oko jedna činjenica: u svakom spisku kažnjenih trgovaca nalazi se dobro dvije trećine domaćih Jevreja (Španjola). Ako se uzme u obzir da su oni od nas najbolje situirani ljudi, da oni imaju najviše kapitala, da 1914. nisu ništa prepatili, da ih je Austrija uvijek mazila – onda ovu pojavu moramo najenergičnije osuditi. ... to osuđuje cjelokupno građanstvo, koje ne može i neće da snosi ovaj moderni dahiluk, jer svačije strpljenje ima granica. Naravno i među njima ima dosta ispravnih trgovaca i njihova je dužnost da djeluju na ostale.” “Opet cijene”, *Srpska riječ*, II, br. 140, (Sarajevo, 21. jul 1920), 3.

²² U osvrtu na prvomajsku proslavu navodi se da joj je “prisustvovalo oko 3000 duša s decom, a sačinjavali su je većinom anacionalni muslimani, stranci: Švabe, Mađari, Židovi, bivši šuckori itd.” “Prvi maj u Sarajevu”, *Srpska riječ*, II, br. 84, (Sarajevo, 3. maj 1920), 2.

²³ Prepiska između Židovske svijesti i *Srpske riječi* maja i juna 1920. godine oko karaktera trgovaca. U završnoj riječi *Srpska riječ* uredništvo i Jevreje naziva “drskim manjinama”. “Zbog ‘Zembilja’”, *Srpska riječ*, II, br. 125, (Sarajevo, 25. juni 1920), 1.

institucijama.²⁴

Ipak, glavna linija politike Kraljevine išla je u susret saradnji sa Jevrejima. Zbog čega je to bilo tako? Prema judaizmu, Eretz Izrael je zemlja koju je Bog dao Jevrejima, a ovoj je ideji Velika Britanija dala bezrezervnu podršku, dakle, stvaranju države za sve Jevreje na prostoru Palestine. Odlukom *Lige naroda* ova sila je dobila mandat nad Palestinom 1922. godine, čemu je prethodila Balfurova deklaracija iz 1917. godine kojom je ovakva politika omogućena. Iste godine, 27. decembra 1917. Kraljevina Srbija je preko opunomoćenog ministra Milenka Vesnića uputila zvanično pismo kapetanu Davidu Albali, uglednom cionističkom vođi, kojim je izrazila podršku srpske vlade i naroda “vaskrsnuću” jevrejske države u Palestini.²⁵ U istoriografiji se smatra da je ovim Srbija postala prva država poslije Velike Britanije koja je Jevrejima priznala pravo na “dom”, a također i na matičnu državu u Palestini.²⁶ Ovaj odnos, uspostavljen diktatom i kontrolom međunarodne zajednice na Berlinskom kongresu 1878. godine, izmijenio je dotadašnju politiku Srbije, za koju se moglo reći da je bila “druga zemlja antijevrejstva”, i takvu, preobraženu je naslijedila Kraljevina SHS / Jugoslavija,²⁷ a

²⁴ “Aškenaski Jevreji Sarajeva poslali su gradskom komesaru deputaciju sa protestom, što u red savetnika nije uvršten ni jedan aškenaski Jevrejin.” “Protest aškenaskih Jevreja”, *Narod*, IV, br. 3, (Sarajevo, 12. januar 1924), 2.

²⁵ Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 70.

²⁶ Mladenka Ivanković, “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007. <http://www.pouke.org/forum/topic/2575-jevreji-u-jugoslaviji-1918-1952/>

²⁷ Mustafa Imamović, “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 68-69. Na Berlinskom kongresu 1878. godine Jevreji su postali ravnopravni građani Srbije, članom 35. su se garantovala sva građanska i politička prava svim građanima, odnosno sloboda vjeroispovijesti i organizacija vjerskog života, na osnovu čega su ukinuta i “postojeća ograničenja građanskih prava Jevrejima”. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 168.

O konvenciji o zaštiti manjina: “obzirom na to, da bi Srbiju trebalo osloboditi izvjesnih obaveza prema izvjesnim silama, na koje je pristala Berlinskim ugovorom od 1878. godine, te obaveze zamijeniti obavezama prema društvu naroda i s obzirom na to, da država Srba, Hrvata i Slovenaca svojevrijem želi, da narodnostima na svim teritorijama koje čine

podrška je bila više puta potvrđivana na međunarodnom (Pariska mirovna konferencija)²⁸ te unutar njem, državnom nivou, kao i potporom cionističkog pokreta.²⁹ Učešće Jevreja u “ratovima za oslobođenje”, tj. u *Balkanskim ratovima*,³⁰ te u *Velikom ratu*,³¹ usluge velikog rabina, bili su najčešće pominjani motivi za ovakav stav, ali je bila značajnija uloga

sastavni dio te države, ma koje rase, jezika i vjere bile, dadne potpunu garantiju, da će se njima i dalje upravljati shodno principima slobode i pravde. Radi toga su, veli se dalje, zastupnici gornjih država, pošto su mijenjali svoja punomoćja, koja su nađena u dobroj i potrebnoj formi, riješili slijedeće: savezničke i udružene sile potpisnice Berlinskog ugovora od 13. jula 1878. uzimajući u obzir obaveze, koje država SHS prima na sebe ovim ugovorom, priznaju, da država SHS definitivno oslobođena obaveza doznačenih u članu 36 pomenutog berlinskog ugovora.” “Zaštita manjina u Jugoslaviji”, *Narod*, II, br. 51, (Sarajevo, 31. decembar 1922), 2.

²⁸ Srpska vlada je “dala, na mirovnoj konferenciji u Parizu, izjavu u kojoj se daje jevrejskom narodu pravo na nacionalnu nezavisnost, odmah iza Balfura.” “Sutra se u Palestini svečano osvećuje šuma kralja Petra Velikog Oslobođioca”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 233, (Sarajevo, 1. mart 1930), 5.

²⁹ Na prvom svjetskom cionističkom kongresu u Bazelu 1897. godine, pod predsjedavanjem osnivača modernog cionizma, filozofa i književnika dr. Teodora Herzla, usvojen je program rada cionista, koji je imao za cilj stvaranje slobodne i samostalne jevrejske države u Palestini (*Erec Jisrael*, tj. *Zemlja Izrailova*). Ipak, pretečom političkog cionizma smatra se Leon Pinsker (1821–1891), rusko-poljski fizičar, koji je vjerovao “kako će ideje prosvjetiteljstva i humanizma dovesti i do židovske ravnopravnosti u europskim državama. Nakon pogroma u Rusiji prestao je vjerovati da ikakva ideološka ili društvena mijena može promijeniti neprijateljsko raspoloženje nežidova prema Židovima pa je 1882. godine objavio glasoviti spis ‘Autoemancipation, Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden, kojim je Židove potaknuo na državotvorna razmišljanja.’ Boris Havel, “Izrael”, u: *Bliski Istok. Politika i Povijest*, ur. M. Kasapović, (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016), 114.

Na 30. godišnjicu prvog cionističkog kongresa u Bazelu održan je 15. cionistički kongres, na kome su učestvovala i četiri delegata iz Kraljevine. “XXX. Cionistički kongres”, *Večernja pošta*, VI, br. 1847, (Sarajevo, 30. august 1927), 3. Prilikom njegove posjete Kraljevini, tadašnjeg vođu cionista Nahuma Sokolova, zaslužnog za osnivanje brojnih komiteta za propagiranje cionističke ideje, primio je kralj u Topoli, pa je njegova posjeta Sarajevu bila odložena za jedan dan. “Vođa cionista”, *Večernja pošta*, VII, br. 2009, (Sarajevo, 12. mart 1928), 3.

³⁰ Na jevrejskom groblju u Beogradu 2. oktobra 1927. godine otkriven je spomenik Jevrejima palim u ratu 1912–1916. godine. “Spomenik palim jevrejima”, *Večernja pošta*, VI, br. 1876, (Sarajevo, 3. oktobar 1927), 2.

³¹ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 75. “Jevreji su sa nama u ratu dijelili sve nevolje i patnje i jevrejski vojnici ispunjavali su svoje dužnosti isto tako hrabro i vjerno kao i ostali.” “Potvrda – još jednom sa najveće instance. G. Dr. Marinković, ministar inostranih poslova, o Jevrejima u našem Kraljevstvu”, *Jevrejski glas*, II, br. 26 (76), (Sarajevo, 5. jula 1929. / 27. sivan 5689), 1.

Jevreja u jačanju trgovačkog, finansijskog i industrijskog kapitala, kao i politička lojalnost, naravno ne zanemari viši istaknutu ulogu jevrejskih intelektualaca u svim društvenim i naučnim oblastima. Nije bez značaja napomenuti da je za Jevreje bilo značajno da je kralj Petar I Karađorđević udario u Beogradu kamen temeljac sinagogi 1907. godine te je posvetio naredne 1908. godine.³²

Navedenim zvaničnim izjavama bila je i formalno omogućena opšta prihvaćenost Jevreja. Naravno, ovakva slika bi izgledala uljepšano da u javnom prostoru tradicionalno bavljenje posredničkim poslovima nije ponekad koincidiralo sa finansijskim aferama u Kraljevini³³ te istovremeno bilo česta izlika za antisemitiske napade.

Institucionalno Jevreji su u Kraljevini održavali svoju autonomiju *Savezom jevrejskih vjeroispovjednih opština*, osnovanim 1–2. jula 1919. u Osijeku,³⁴ a inicijativa se pokrenula upravo u Sarajevu aprila 1919. godine, prilikom proslave kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolencia*.³⁵

Sljedeća važna stvar za jevrejsku zajednicu bila je omogućen nesmetan rad cionističke organizacije na čitavom prostoru Kraljevine, i

³² Kao kraljev izaslanik blagodarenju u staroj sinagogi na Dunavskom keju bio je prisutan predsjednik ministarskog savjeta Nikola Pašić i ministar prosvjete Andra Nikolić. U svom govoru rabin Šalom Ruso je rekao da “u slobodnoj kraljevini Srbiji ne samo da se i nepravoslavnim vjeroispovjednicima dozvoljava podizanje božijeg hrama, no i poglavar zemlje lično prisustvuje polaganju temelja. Ovaj čin trebao bi mnogim drugim državama da služi kao primjer vjerske tolerancije i kulturnog razvika.” “Sa blagodarenja u biogradskoj sinagogi”, *Srpska riječ*, III, 149, (Sarajevo, 13/26. jula 1907), 2; “Jučerašnje svečanosti u Sarajevu”, *Večernja pošta*, VI, br. 1482, (Sarajevo, 14. jun 1926), 5; br. 2779, (Sarajevo, 15. septembra 1930), 2.

³³ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 67.

³⁴ “Saznali smo da je sastavljen izvršni odbor predstavnika uprava jevrej. opština u Beogradu – sefardijskog i aškenaskog obreda – u dogovoru sa opštinama iz Sarajeva, Zagreba i Osijeka izradili su pravila saveza sviju jevrejskih opština za cijelo Kraljevstvo SHS i sazvali kongres sviju predstavnika tih opština za 1. jul o. t. u Osijeku.” “Akcija naših Jevreja”, *Srpska riječ*, I, br. 73, (Sarajevo, 11/24. jun 1919), 2.

³⁵ Prema riječima dr. Popsa Fridmana (vjеровatno se radi o Fridrihu Popsu – op. a.), advokata iz Beograda i tadašnjeg predsjednika *Saveza*, izrečenim na skupu *Mjesne cionističke organizacije u Sarajevu* 24. marta 1930. godine u prostorijama *Jevrejskog doma* u Sokolskoj ulici. Arhiv Jugoslavije, fond br. 14. Ministarstva unutrašnjih dela, fasc. 62, dok. br. 352.

to tako da je smatrana jednom od najbolje organizovanih u svijetu, što je potvrdila i *Svjetska cionistička organizacija*.³⁶ U samom Sarajevu cionisti su odmah 1919. godine pokrenuli svoju djelatnost,³⁷ najprije preko Židovskog nacionalnog društva, a 1924. godine osnovana je *Mjesna cionistička organizacija*,³⁸ centar i organizator cionističkih skupova.³⁹

To su bili bazični koraci u pružanju ruke jevrejskoj zajednici u Kraljevini. Uvažavanje od strane države ispoljavalo se u podršci osnivanju jevrejskih udruženja raznog profila,⁴⁰ poštovanju jevrejskih praznika,⁴¹ podršci jevrejskim hodočasnim mjestima,⁴² finansijskoj podršci kulturnim

³⁶ “Oni su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini, kuda bi se kasnije odselili svi Jevreji.” Sjedište Saveza cionista je bilo u Zagrebu. Ivanković, “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”.

³⁷ “U Društvenom domu 19. jula 1919. obilježena je 15. godišnjica smrti doktora Hercla, pokretača modernog cionizma.” “Cionistička proslava”, *Srpska riječ*, I, br. 91, (Sarajevo, 18. juli 1919), 3.

³⁸ “Židovsko nacionalno društvo je, poslije uklanjanja od strane vlasti stare uprave i postavljanja na njegovo čelo komesara, likvidirano bez demokratske procedure 12. aprila 1924. godine. Njegovu funkciju preuzela je na sebe novoosnovana Mjesna cionistička organizacija, koja je sebi stavila u zadatak propagiranje cionističkih ideja, rukovođenje cjelokupnom aktivnošću cionističkog pokreta u Bosni i Hercegovini i obrazovanje za bosanskohercegovačko područje organizacionog distrikta po uzoru na Vojvodinu.” Budimir Miličić, “Jevrejsko socijalističko radničko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 159.

³⁹ “Savezni odbor saveza Cijonista iz naše države u Sarajevu imali svoje savezno veće – prekjuche i juče u židovskoj školi u Sulejmanovoj ulici.” “Jevrejsko savezno vijeće”, *Narod*, I, br. 99, (Sarajevo, 27. decembar 1921), 2.

⁴⁰ Advokat dr. Jakob Kajon sastavio je pravila novčane zadruge i sazvaio osnivačku skupštinu 8. maja 1923, čime je novčana zadruga Melaha (Rad) postala prva jevrejska kreditna zadruga u Jugoslaviji. David Levi otvorio je 1924. god. u Sarajevu privatnu školu Merkator. Ova škola je imala status Trgovačke akademije i priznata je od državnih vlasti. Nastava se održavala u bivšoj Šerijatskoj školi i radila je 1924–1941. Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 74, 83.

⁴¹ “Obzirom na jevrejsku novu godinu odgođena je za danas zakazana sjednica općinskog odbora za srijedu dne 15. o. mj. u 18 sati sa istim dnevnim redom.” “Odgodena sednica”, *Srpska riječ*, II, br. 181, (Sarajevo, 13. septembra 1920), 2.

⁴² U neposrednoj blizini Stoca nalazilo se hodočasno mjesto Jevreja (“mala čaba”), grob pobožnog i skromnog nadržinera Moše Danona, koji je 1829. pošao iz Sarajeva za Palestinu i na putu umro. S obzirom na to da je imao velike zasluge za Jevreje, sarajevski vele-

društvima (proporcionalno kao i drugima),⁴³ uručenim odlikovanjima sveštenim i svjetovnim licima,⁴⁴ omogućenoj participaciji Jevreja u raznim društvenim forumima,⁴⁵ prisustvu i učešću jevrejskih predstavnika prilikom svečanosti i javnih manifestacija od državnog značaja, pažnji prema njihovom umjetničkom ukusu,⁴⁶ te u lokalnim sarajevskim okvirima razumijevanju opštinskih vlasti za njihove potrebe.⁴⁷

posjednik i trgovac Mojsije D. Salom, zvani Ušćuplija, osnovao je fond kojim se izdržavao grob ovog zaslužnog čovjeka, da mu se na grobu daje limut (parastos) i da svake godine desetorica ljudi imaju dužnost da hodočaste grob. Ovu obavezu testamentom mu je ostavio njegov otac. “Jevrejsko hodočašće u Stocu”, *Večernja pošta*, VII, br. 2087, (Sarajevo, 13. jun 1928), 3. “Kod Jevreja, u njihovim vjerskim osjećajima, nije razvijen kult ličnosti, ili bolje reći njega nema nikako. Oni nemaju sveca, oni štiju Boga i zakone boje, ... Ali pokojni raf Danon, zbog svog intenzivnog vjerskog života i njegovih čudotvornih djela, u kojima, istina, ima i mnogo legendarnosti, stekao je, iza smrti svoje, glas bogodanog vjernika ... Na stogodišnjicu njegove smrti u Stocu se okupilo preko 400 vjernih iz svih krajeva Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Nema bosanske jevrejske zajednice koja nije poslala svoje predstavnike na ‘ziara’, a iz Dalmacije došli su splitski i dubrovački opštinari. Od 400 posjetilaca polovinu su sačinjavale žene.” “Stogodišnjica od smrti rabina Danona”, *Jevrejski glas*, III, br. 25 (115), (Sarajevo, 14. juna / 17. sivan 1930), 2. Za hodočasnike je na željeznici bio odobren popust od 50 %. 4. juna 1928. HAS, Gradsko poglavarstvo, br. 20331, 1928.

⁴³ Npr. Odbor Kraljevskog fonda u Sarajevu dao je za 1923. godinu pomoć sljedećim društvima: *Prosvjeti* 45.086,28, *Gajretu* 36.814,71, *Napretku* 24.543,14, *La Benevolenciji* 12.271,57 din. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond: Kraljev dvor, fasc. 437, dok. br. 452.

⁴⁴ Uz ostale visoke vjerske službenike odlikovanja Sv. Save III st. od regenta su dobili: dr. Moric Levi, rabin iz Sarajeva, i dr. Samuel Vesel, nadržinier iz Sarajeva. “Odlikovanja”, *Srpska riječ*, II, br. 208, (Sarajevo, 16. oktobra 1920), 2. Prilikom osvećenja hrama kralj je odlikovao ordenom Sv. Save II st. predsjednika opštine nadržinier dr. Levija. “Svečano osvećenje monumentalnog sefardskog hrama”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 214, (Sarajevo, 16. septembar 1930), 5.

⁴⁵ Npr. u *Odboru Kraljevskog fonda* u Sarajevu od devet članova dvojicu su činili Jevreji: Jakob Kajon i dr. Samuel Pinto. ABiH, fond: Kraljev dvor, fasc. 437, dok. br. 452. Povodom svečane proslave desetogodišnjeg djelovanja Pozorišta 1931. godine među članovima počasnog odbora bili su i dr. Levi, dr. Urbah, dr. Ham, dr. J. Kajon, predsjednik *La Benevolencije*, dr. R. Papo, predsjednik *Lire*, a u radnom odboru B. Pinto, urednik *Jevrejskog glasa*. ABiH, fond: Kraljev dvor, fasc. 224, dok. br. 446.

⁴⁶ “Iz obzira prema jevrejskoj publici stavila je Uprava našeg Pozorišta u subotu 5. maja na repertoar dramu ‘Izrael’ od Bernstena...” “Izrael”, *Srpska riječ*, V, br. 96, (Sarajevo, 9. maj 1923), 1.

⁴⁷ “Na predstavku Jevrejske Sefardske opštine u Sarajevu, kao i stanovnika Borka, Gradska opština je riješila da napravi put od mosta u Kovačićima do Jevrejskog groblja na Borku.” “Put do sefardskog groblja”, *Večernja pošta*, VII, br. 1816, (Sarajevo, 23. jula 1928), 5.

Sa druge strane Jevreji Sarajeva, “kao sinovi ovih zemalja”, odmah u jesen 1918. godine priključuju se podršci jugoslovenskim narodima svojom izjavom o programu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu,⁴⁸ zatim učestvuju nakon prvodecembarskog proglašenja 1918. godine “u blagodarivanju Nove države, Oslobođenja i u slavu i zdravlje vladarske kuće”.⁴⁹ Uslijedile su proslave državnih praznika,⁵⁰ vojne proslave,⁵¹ podržavanje svih političkih promjena u zemlji slanjem deputacija,⁵² tako i poteza šestojanuarskog režima,⁵³ oficijelni izrazi zahvalnosti kralju

⁴⁸ “Zagrebačku rezoluciju slijedile su izjave bosanskih muslimanskih političara i Židova Bosne i Hercegovine”, *Glas slobode*, VIII, br. 83. i 84, (Sarajevo, 20. i 21. oktobar 1918), 3. “Židovi Bosne i Hercegovine upravili su danas Narodnom vijeću SHS u Zagrebu slijedeću izjavu: ‘Mi Židovi Bosne i Hercegovine koji smo uvijek živjeli u bratskom saobraćaju sa narodima ovih zemalja i s njima dijelili svaki udes u sreći i nesreći, prateći sa najboljim željama političke težnje jugoslovenskih naroda, osjećamo dužnost da dademo slijedeću izjavu: Kao svijesni nacionalni Židovi, koji vazda i nadalje cijene velike ideje samoodređenja naroda i demokracije, priključujemo se programu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sadržanom u objavi od 19. oktobra 1918, te kao sinovi ovih zemalja vidimo u toj objavi (točka 5) po svema zajamčen slobodan razvoj Židova Bosne i Hercegovine. – Sarajevo, 24. oktobar 1918. – Dr. Vita Alkalaj, narodni zastupnik Židova Bosne i Hercegovine. – Bernardo L. Pinto. – Isak Salom. – Avram Levi Sadić. – Dr. Caesar Kajon. – Ašer S. Alkalaj. – Leon Finzi. – Josef M. Israel. – Dr. Rafael Papo. – Dr. phi. Isak Altaraz.’” “Izjava Židova Bosne i Hercegovine”, *Glas slobode*, VIII, br. 84, (Sarajevo, 26. oktobar 1918), 3.

⁴⁹ Povodom oslobođenja i ujedinjenja države SHS “za zdravlje njegova Veličanstva Kralja Petra i Njegova Kraljevskog Visočanstva Prijestolonasljednika – regenta Aleksandra ... i u bogomoljama jevrejsko-sefardičke i jevrejsko-aškenaske bogoštovne općine.” “Sa svečana blagodarjenja”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 32, (Sarajevo, 3. decembar 1918), 2.

⁵⁰ “Bogoslužnja u jevrejskim hramovima prigodom proslave 1. decembra – 10-godišnjice od ujedinjenja troimenog naroda”, *Jevrejski glas*, I, br. 45, (Sarajevo, 23. novembra 1928. / 10. kislev 5688), 3.

⁵¹ “Prigodom dolaska nove zastave 10. pješad. puka Takovskog u povorci koja će se formirati toga dana sudjelovaće i naša Jevrejska glazba. Umoljava se članstvo da u što većem broju prisustvuje ovoj manifestaciji i izrazi tako svoje nacionalne osjećaje prema našoj Državi i Uzvišenom vladaru.” “Jevrejska omladinska zajednica Matatja Sarajevo”, *Jevrejski glas*, III, br. 33 (123), (Sarajevo, 29. avgusta 1930. / 5. elula 5690), 4.

⁵² U poklonstvenoj deputaciji Drinske Banovine Kralju bili su između ostalih i Moni Alkalaj i Avram Majer-Altarac. “Predstavnici Sarajeva”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 186, (Sarajevo, 6. januar 1930), 3.

⁵³ Članak pod nazivom “Put k boljitku”, uz prepis deklaracije, navodi kraljev “odlučan gest” koji je primljen “svugdje sa simpatijom i oduševljenjem. Ne samo dokidanje ustava i raspuštanje Narodne skupštine, već i sve njegove reforme. Ta svakome je jasno kao dan, da će promjene koje vrši Kralj biti svrsishodne i od koristi po našu budućnost, jer je Njegova

prilikom svečanosti,⁵⁴ uobičajene službe u hramovima povodom rođendana vladara,⁵⁵ uvećanja kraljevskog doma⁵⁶ te slanje posmrtno delegacije.⁵⁷

Da bi se razumio ovakav odnos, treba podsjetiti na to da su se sa jedne strane jevrejske poslovično manjinske skupine uvijek odlučivale na gotovo bespogovornu lojalnost svim državnim sistemima, u ovom slučaju na lojalnost državi, ustavnom sistemu i kraljevskom domu, što naravno ne isključuje političku lojalnost vladajućoj partiji, o čemu ovdje

mudrost velika i jer je Njegova ljubav za narod očinska.” “Put k boljitku”, *Jevrejski glas*, II, br. 2 (52), (Sarajevo, 11. januar 1929. / 29. tebet 5689), 1. Na prvu godišnjicu deklaracije sefardska delegacija je posjetila kralja. Predsjednik sefardske opštine Avram M. Altarac je “saopštio da su sve delegacije oduševljene prijemom u dvoru. Nj. V. Kralj, pravi demokrata, u najsrdačnijem tonu stigao je da podijeli po koju riječ sa svima delegatima ... Uopće, ova dva sata, što su delegati proveli u Dvoru, ostaće svima u najljepšem sjećanju, jer su se izbliza upoznali sa Nj. Veličanstvom i upoznali u njemu Vođu današnje Jugoslavije.” “U audijenciji kod kralja”, *Jevrejski glas*, III, br. 3, (Sarajevo, 17. januar 1930. / 17. tevet 5690), 3.

⁵⁴ Sa proslave svoje 50-godišnjice aškenaska opština uputila je kralju izraze zahvalnosti sarajevskih Jevreja: “uprava i članovi općine sjećaju se svog uzvišenog Vladara i Kralja, koji u bezprimjernoj svojoj dobroti i mudrosti obdaruje jevrejsku zajednicu Kraljevine Jugoslavije zakonom, koji odiše duhom najveće pravde i širokogrudnosti.” Potpredsjednik Bernardno Klein bio je na proslavi domaćin gostima: banu Velji Popoviću, kd. armije gen. Kalafatoviću sa gospođom i kćerkom, pomoćniku bana dr. Hasanbegoviću, nadržabinerima dr. Leviju i dr. Urbachu, sa gospođama, predsjedniku trg. komore i gen. direktoru Zemaljske banke g. Berkoviću, potpredsjedniku sefardske opštine dr. Jakobu Kajonu, dir. *Gradske štedionice* dr. Viti Kajonu, predstavnicima društava i mnogim drugim uglednim građanima. “Sa proslave 50-godišnjice aškenaske općine upućeni su Njeg. Vel. Kralju izrazi zahvalnosti sarajevskih Jevreja”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 192, (Sarajevo, 14. januar 1930), 3.

⁵⁵ Povodom kraljevog rođendana 12. jula je u sefardskom hramu prigodno govorio nadrabin g. dr. Levi, a *Lira* je pratila pjevanjem službu, dok je u aškenaskom hramu govorio nadrabin g. dr. Weszel, a pjevao dački hor. Izaslanici civilnih i vojnih vlasti prisustvovali su na oba obreda. Predsjednik Zemaljske vlade g. dr. Milan Srškić primio je vjerske deputacije i izaslanike korporacija koje su došle da čestitaju. “Od Židova su primljeni izaslanici Sef. bog. opštine: nadrabiner g. Dr. Levi, članovi odbora gg. Perera, Levi i Kabiljo; od Ašk. bog. opštine: nadrabin g. Dr. Weszel, predsjednik g. Dr. Rothkopf, g. Bernardo Klein i g. inž. Grof; od Benevolencije: nadsavjetnik g. Atijas i g. Dr. Jakov Kajon; od Žid. nac. društva za B. i H.: predsjednik g. Dr. Salom i g. ing. Grof; za Humanidad; predsjednica gdja Ilka Böhm.” “Kraljev rođendan”, *Židovska svijest*, br. 82, (Sarajevo, 17. jula 1920), 3.

⁵⁶ “Radosni događaj u Kraljevskom Domu – rođen prestolonasljednik Petar”, *Jevrejski glas*, I, br. 2, (Sarajevo, 20. januar 1928. / 27. teveta 5688), 1.

⁵⁷ “Velikom Kralju Oslobođiocu’ na Oplencu.” *Jevrejski glas*, II, br. 31 (81), (Sarajevo, 6. septembar 1929. / 7. elul 5689), 4.

neće biti riječi. Pojednostavljeno rečeno, građani mogu na različite načine biti motivirani na lojalnost državi i njenoj vlasti: interesno, ideološki ili emocionalno.⁵⁸ U ovom slučaju motivisanost Jevreja za lojalnost državi i njenoj vlasti je bila interesna – za poboljšanje uslova života i djelovanja jevrejske zajednice, te ideološka – Kraljevina je bila nacionalno i vjerski heterogena zajednica u kojoj su nominalno svim pripadnicima Ustavom bila zagantovana građanska prava, pa je u tom smislu prihvatila participaciju u političkom životu, a emocionalno motivisana – jer je većinskim postotkom bila domicilna na prostorima Kraljevine. Smisao privrženosti državi razumijevao se na različite načine, kako u samoj jevrejskoj zajednici, tako i kod drugih vjersko-nacionalnih grupa, od prostog društveno-političkog i kulturnog omalovažavanja te neshvatanja jevrejske pozicije, preko asimilatornih tendencija i stavova,⁵⁹ do nacionalističko-šovinističkih i po Jevreje destruktivnih teorija. Sa druge strane država, Kraljevina je imala paternalistički, zaštitnički odnos prema Jevrejima podržavajući njihove interese i zahtjeve, ne samo u zemlji nego i pred međunarodnim forumima.⁶⁰

Šta je donio ovaj odnos uzajamnog uvažavanja i povjerenja države i Jevrejske zajednice Sarajeva? Saradnju koja je rezultirala obostranom dobrobiti za sudionike. Jevrejima “Malog Jerusalema”, dijelom zbog njihove

⁵⁸ “Pri tome, teško je odrediti granicu gdje prestaje građanska lojalnost prema idealu države, a gdje počinje građanska lojalnost prema strukturama vlasti, koja građane često svodi na status objekta kojima se može manipulirati.” Saša Šegvić, “Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split: Pravni fakultet, god. 44, br. 2 (85)/2007, 177-199.

⁵⁹ Takav primjer je stav Dragoslava Ljubibratića, glavnog sekretara Trgovačke komore u Banjoj Luci, da bi svoju privrženost Jevreji trebali izražavati većim naturalizovanjem, a pozivajući se na francuskog filozofa Anrija Bergsona. Derviš Korkut, naprotiv, smatra da “Specijalno za bosanske Jevreje se može reći da su oni postali više domaći nego li što i sami misle. Naš svet njih ne oseća kao neko strano telo.” Korkut, “Antisemitizam”, 51, 53. *Zbornik Naši Jevreji. Jevrejsko pitanje kod nas* uključio je 1940. osvrt brojnih ličnosti Kraljevine o aktuelnoj situaciji i stavove o antisemitizmu, koje su većina intervjuisanih ocijenili nedovoljno zabrinjavajućim, što su kasniji događaji opovrgli.

⁶⁰ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 70-84.

brojnosti⁶¹ jer “između dva rata svaki šesti Jevrejin u Jugoslaviji živeo je u Sarajevu”,⁶² mada ih je prije rata procentualno bio veći broj,⁶³ a dijelom zbog snage njihove dobro organizovane i najstarije opštine u Kraljevini, pružala se mogućnost za napredak. Oni su bili najškolovanija i najobrazovanija zajednica grada, “najbrojniji konzumenti duhovnih dobara u gradu”,⁶⁴ kojoj je 1928. godine pridodat i *Srednji teološki jevrejski zavod*,⁶⁵ od prije poznata po prvim ljekarima, knjižarima i antikvarima,

⁶¹ U Sarajevu je 1921. godine bilo 7.458 Jevreja, odnosno 11,24%, a 1931. godine 11.400 Jevreja. *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, Kraljevina Jugoslavija, Sarajevo, 1932; Od toga broja Sefarda je 85,5%, a Aškenaza 14,5 % Pred Drugi svjetski rat broj Jevreja je iznosio 11.400, što je iznosilo 12,30% sarajevskog stanovništva. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 14-15.

⁶² Mitar Papić, “Jevreji u kulturnom nasljeđu Sarajeva”. *Politika*, god. X, br. 489, (Beograd, 16. oktobar 1966), 15.

	1913.	1914.	1915.
Jevreja Sefarda	8.922	9.093	9.196
ostalnih Jevreja	3.813	3.843	3.856

“Kretanje stanovništva u Bosni i Hercegovini prema vjeroispovjesti”, *Glas slobode*, VIII, br. 71, (Sarajevo, 11. septembra / 29. avgust 1918), 3.

“Statistički odsjek gradske opštine sarajevske izradio je tu skoro interesantne statističke podatke.”

1879.	2.077	1921.	7.492
1885.	2.618	1922.	7.621
1895.	4.958	1923.	7.706
1910.	6.497	1924.	7.769
1914.	7.039	1925.	7.858
1917.	7.054	1926.	7.913
1918.	6.976	1927.	7.965
1919.	6.979	1928.	7.996
1920.	7.427	1929.	8.022

“Koliko ima jevreja u Sarajevu. Kretanje broja Jevreja od 1879. do 1929.”, *Jugoslovenski list*, XIII, br. 87, (Sarajevo, 13. april 1930), 5.

⁶⁴ “Karakteristično je da kod Jevreja ima 1.186 školskih obveznika, a pohađa školu 1.737 dakle 146,45%.” Podatak je iznio učitelj Kosta Krajšumović u svom referatu na sjednici ankete Zemaljske vlade. “Juče je u svečanoj sali ZV sjednica ankete za suzbijanje nepismenosti”. “Referat g. K. Krajšumovića o suzbijanju nepismenosti”, *Narodno jedinstvo*, II, br. 220, (Sarajevo, 31. oktobar 1919), 2.

⁶⁵ Nastavni plan i program sastavi nadrabrin dr. Moric Levi, rektor seminara i predavač, a nastavnici su bili: dr. Hinko Urbah, dr. Kalmi Baruh, Avram Papo, Jakov Maestro, Franjo Poljanec, Đorđe Popović i Albert Suzin. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 83-84. Na prvu godišnjicu rada donio je izvještaj da mu je prisustvovalo 16 učenika, i to 2 iz Beograda, 3 iz Bitolja, 5

ali i agilni u očuvanju svojih političkih prava,⁶⁶ kao što su bili i solidarni sa širom, gradskom zajednicom, učestvujući u prvim poratnim zajedničkim dobrotvornim akcijama.⁶⁷

Ovaj uzajamni odnos bio je jednako karakterističan i za ovu 1930. godinu za jevrejstvo Sarajeva.⁶⁸ Čak je ona predstavljala kulminaciju ove veze, *lucida intervala* godinu, u vrijeme kada evropskom političkom i društvenom scenom odjekuje pravi krešendo antisemitističkih tonova. On je bio pojačan i nemilim događajima u Palestini, masakrima nad jevrejskim stanovništvom, o čemu je štampa stalno donosila vijesti i povećavala zabrinutost za sunarodnike.⁶⁹

iz Sarajeva, 1 iz Splita, 1 iz Travnika i 4 iz Vojvodine. Svi đaci bili su i pitomci zavodskog konvikta. Pored gore pomenutih nastavnika na ovom mjestu se navode još i dr. M. Lević, Avram Papo i Ljubo Bajac. "Jevrejski teološki zavod", *Jugoslovenski list*, XIII, br. 191, (Sarajevo, 20. august 1930), 4. Do II svjetskog rata zavod je završilo 25 polaznika. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 182.

⁶⁶ Na listi za Gradsko vijeće bilo je "9 pravoslavnih, 9 muslimana, 9 katolika, 9 socijalnih demokrata i 3 Jevreja. Osim toga predloženo je u listi 15 zamjenika po istoj proporciji kao i članova." "Obrazovanje gradskog zastupstva", *Narodno jedinstvo*, I, br. 21, (Sarajevo, 23. novembar 1918), 3. U predsjedništvu Vijeća do sredine decembra 1918. nije bilo jevrejskih predstavnika, kada su dobili treće potpredsjedničko mjesto, na njihovo traženje, budući da oni "plaćaju najviše poreza i općinskih daća". Hamdija Kapidžić, "Rad Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918". *Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo arhivista Bosne i Hercegovine, III(III)/1963, 209, 301.

⁶⁷ U Glavnom odboru za sirotinju Srbije u BiH, obrazovanom "od sviju vjeroispovjesti", bio je i dr. Moric Levi, nadrabini. "Glavni odbor za sirotinju Srbije", *Narodno jedinstvo*, I, br. 41, (Sarajevo, 12. decembar 1918), 3. I ovom prilikom su se iskazali antijevrejski prigovori: "Karakteristično je, da su najmanje priloge dali domaći bogati Jevreji, iako su se oni najviše obogatili u ratu a još uvijek se i danas bogate." "Za sirotinju u Srbiji", *Srpska riječ*, I, br. 3, (Sarajevo, 5/18. mart 1919), 3.

⁶⁸ Ono se okupljalo u Jevrejskom domu. "Za akciju na izgradnji Jevrejskog doma otvorenog 30. novembra 1926, najveće zasluge pripadaju dr Žigi Baueru, izrađenog na osnovu nacrtā ing. H. Meitnera, a obavilo ga je sarajevsko građevinsko preduzeće *Progres* (Besarović, Jovanović i Freier)." "U tu novu zgradu okupljeni su svi jevreji grada, jedino jevrejsko sastajalište zajedničko za oba jevrejska dijela." "Jevrejski dom", *Večernja pošta*, V, br. 1624, (Sarajevo, 29. novembar 1926), 5.

⁶⁹ "Jevrejske migracije u Palestinu i raširena kupovina zemlje od tadašnjih feudalnih zemljoposjednika dovodi do manjka slobodnog prostora i čestih nemira, najčešće pokrenutih od samih zemljoposjednika. U pobunama 1920, 1921. i 1929. godine došlo je i do velikih pogubljenja Jevreja. Iako su njihove imigracije Britanci podržavali, ograničenja su

Ukoliko je moguće ovo zanemariti, predznak dobrog početka godine značajno je obilježio *Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*,⁷⁰ koji je bio dio zakonskog paketa koji je užurbano donosio šestojanuarski režim i kojim je država htjela zakonski oblikovati odnose sa svim vjerskim zajednicama. Mada nisu priznati za nacionalnu manjinu, njime je Jevrejima osigurana autonomija u očuvanju i uređenju vjerskih prava i upravljanje vjersko-upravnim i dobrotvornim ustanovama, imovinom i fondovima, odnosno uređenje odnosa u okviru zajednice.⁷¹ Dobrobit *Zakona* vidjela se i u unificiranju različitih zakona koji su do tada važili na teritoriji Jugoslavije, kao i uvažavanju mišljenja svih jevrejskih opština i stručnih lica prilikom izrade projekta zakona, na kome se radilo dvije godine. Ideja o izradi "jednoga zakona o vjerskoj zajednici Mojsijevaca" formalno je prerasla u akciju osnivanjem prve komisije za rad na redakciji zakona, na sjednici Glavnog i izvršnog odbora *Saveza jevrejskih opština* 16. januara 1928. god. u sastavu dr. Pops, Šemajo De Majo i rabin Ignjat Šlang. Njihov zakonski projekat je poslan svim opštinama na raspravu i nakon nje ministarstvu vjera, koje u tom momentu nije reagovalo, ali je nakon izmjene karaktera režima sa 6. januarom 1929. godine ministarstvo pravde na čelu sa dr. Milanom Srškićem pozvalo vrhovnog rabina dr. Isaka Alkalaja, potpredsjednika uprave *Saveza* dr. Popsa i generalnog sekretara direktora Ivana Kona, te predstavnike *Udruženja ortodoksnih opština* da zajedno sa komisijom ministarstva pregledaju projekat i "dadu mu definitivnu stilizaciju". Stav *Saveza jevrejskih opština*

se morala uvesti zbog reakcija arapskog stanovništva. 'Vossiche Zeitung' objavljuje jedan dopis poznatog vođe cionističkog pokreta dra Wolfganga von Weisla iz Haife o anketi po krvavim događajima koji su se desili u Hebronu." "Wolfgang Weisl o pogromima u Palestini", *Jugoslovenska pošta*, I, br. 188, (Sarajevo, 8. januar 1930), 2.

"Pitanje Palestine pred Društvom naroda", *Jugoslovenska pošta*, I, br. 193, Sarajevo, 13. januar 1930), 1.

⁷⁰ Zakon je donesen 14. decembra 1929. godine. O pravnim normama koje su regulisale status jevrejske zajednice u KSHS/J i o samom *Zakonu* vidjeti: Londrc, *Pravni položaj*, 34-39, 55-68.

⁷¹ Mustafa Imamović, *Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji, Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, (Sarajevo: Pravni fakultet, 2008), 119-122.

je bio da je zakon omogućio bolju materijalnu i moralnu pomoć jevrejskoj zajednici, pozitivno je bilo i formiranje *Rabinskog sinoda* za čisto vjerska pitanja,⁷² olakšano je održavanje jevrejskog seminara u Sarajevu, koji je bio najvažnija ustanova *Saveza*, a osnov svega je bilo zadovoljstvo punom autonomijom javno-pravnog karaktera.⁷³ Ovaj pravni položaj, kojim se ipak zadiralo u tradicionalnu samoupravu jevrejskih vjeroispovjednih opština i jačala pozicija sveštenečke na račun laičke komponente, bio je potvrđen i Ustavom iz 1931. godine.

Dva mjeseca nakon donošenja *Zakona* okončana je velika akcija podizanja Šume kralja Petra Velikog Oslobodioca u Palestini, započeta na desetogodišnjicu Balfurove deklaracije, a na sedmogodišnjicu smrti kralja Petra (sedma godina u tradiciji jevrejskoga naroda je svečana godina). Savezno vijeće *Saveza cionista u KSHS* u Subotici 4. i 5. decembra 1927. godine “zanosno je zaključilo”, da “Jevreji naše Kraljevine na zemljištu *Jevrejskog narodnog Fonda* u Palestini, na uzvisinama Ginegarskih brda,⁷⁴ nedaleko od jugoslovenskog naselja” podignu “znak svoje zahvalnosti” i “ljubavi jugoslavenskih Jevreja prema velikom Kralju i Ocu otadžbine (...) neprolazan spomenik poštovanja cijeloga jevrejstva prema Velikome Čovjeku, koji mu je bio prijateljem”. Tada je bio upućen poziv svim jevrejskim opštinama i jevrejskim nacionalnim institucija-

⁷² Da nije bilo jedinstva oko učešća jevrejskog sveštenstva u donošenju zakona govori i diskusija na IV kongresu Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština KJ održanom 26. decembra 1930. godine u Beogradu u kojoj je ing. Oskar Grof rekao “da je ovaj posljednji period okrunjen širokom liberalnošću države koji je izraden u datom vjeroispovjednom zakonu, ali da u njemu ima odredaba, koje nisu korisne a koje su unesene po želji jevrejskog klera.” Njemu “oštro replicira dr Urbach iz Sarajeva te veli, da su te odredbe i te kako umjesne i kler zna šta radi.” “Pozdrav Jevreja Nj. V. Kralju”, *Večernja pošta*, IX, br. 2862, (Sarajevo, 26. decembar 1930), 1.

Ustanova Vrhovnog rabinata, najvišeg duhovnog predstavnštva Jevreja u KSHS, oformljena je 1923. godine.

⁷³ “Jevreji u Jugoslaviji. Zakon o vjerskoj zajednici”, *Jevrejski glas*, IV, br. 1 (141), (Sarajevo, 2. januara 1931. / 13. tevet 5691), 2.

⁷⁴ “Prvu šumu zasadio je *Keren kajemet* god. 1908. na uspomenu Teodora Hercla, ali tek posljednjih pet godina vrši se zasađivanje sistematski.” “Korist i svrha pošumljavanja Palestine”, *Jevrejski glas*, III, br. 19, (Sarajevo, 9. maja 1930. / 11. nisan 5690), 3.

ma Kraljevine da doprinesu “sadni ovoga spomenika”.⁷⁵ U Sarajevu su se te akcije primili krugovi oko *Mjesne cionističke organizacije*, sa nadrabinom dr. Moricom Levijem na čelu, naglašavajući da akcija, osim “cionističke važnosti, ima patriotsko značenje”.⁷⁶ Saradnik sarajevske *Jugoslovenske pošte* B. Pinto je naveo da “Ime Blaženopočivšeg Vladara odgovara najbolje njihovim osjećajima zahvalnosti i priznanja za širokogrudno držanje Njegovo, Njegove vlade i Njegove države i za inauguraciju jednog tolerantnog stava naše države i našeg Kraljevskog Doma prema njima. A i stoga što ime blaženopočivšeg Vladara, apostola demokratije i slobode, čovjeka širokih koncepcija i liberalnih shvatanja, mora da nađe dostojno mjesto među velikim i slobodoumnim državnici, kao što je Balfur, sada Masaryk i dr. To sve jugoslovenski Jevreji dobro znaju i osjećaju, i to su dokazali svojim činom.”⁷⁷

⁷⁵ Proglas su potpisali: “Dr. Hugo Spitzer, počasni predsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS i predsjednik Saveza Jevrejskih vjeroispovjednih opština; Dr. David Alkalay, predsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS; Dr. Isak Alcalay, Vrhovni Rabin; Savez Cionista u Kraljevini SHS: nadrabini Dr. Moric Levi, Hans Hochsinger; Keren Kayemeth Lejisrael Ltd.: Dr. Marko Bauer, Dr. Salomon Lowy; Savez Jevrejskih vjeroispovjednih opština: Dr. Fridrih Pops, Ivan Kohn; Kuratorij Keren Hajesoda LED: Lazar B. Avramović, Dr. David Albala; Savez Rabina u KSHS: Dr. Isak Alcalay; Savez Jevrejskih ženskih društava: Jelena I. Demajo; Beogradska organizacija sefardskih Jevreja: Dr. Salamun Alkalaj; Loža ‘Srbija’ NOBB 676: Dr. Bukić Pijade, Alfred Šatner; Loža ‘Zagreb’ NOBB 1090: Dr. Milan Schwarz, Makso Lederer; Organizacija sefardske omladine u KSHS: Samuel Kamhi, Izidor Levi; Savez Židovskih omladinskih Udruženja u KSHS: Moše Schweiger, Šmule Engelman; Ahdut Hacofim: Dr. Šalom Freiberg; Organizacija cionističkih žena: Julija König, Alice Jünker; Hapoel Hacair: Drago Steiner, Dr. Cvi Rothmüller; Šemaja Demajo, narodni poslanik.” “Za šumu Kralja Petra Velikoga Oslobodioca”, *Jevrejski glas*, I, br. 2, (Sarajevo, 20. januar 1928. / 27. tevet 5688), 2.

⁷⁶ “Mjesna cionistička organizacija”, *Jevrejski glas*, I, br. 3. (Sarajevo, 27. januar 1928. / 5. ševat 5688), 2.

U BiH odbori su se još konstituisali u Bijaču, Bijeljini, Višegradu, Bos. Brodu, Zenici, Banja Luci, Tuzli, a na nivou Kraljevine u Bitolju, Zagrebu, Požegi, Križevcima, Koprivnici, Pakracu, Pančevu, Nišu, Staroj Moravici, Šapcu, Osijeku, Beloj Crkvi, Novoj Gradiški, Vukovaru, Senti, Rumi, Vel. Bečkerek, Adi i Zemunu, Čakovcu, Bjelovaru, Našicama, Bačkoj Palanci, Skoplju, Novom Bečeju. *Jevrejski glas*, I, br. 5-8, (Sarajevo, 19. februar – 8. mart 1928).

⁷⁷ “Sutra se u Palestini svečano osvećuje šuma kralja Petra Velikog Oslobodioca”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 233, (Sarajevo, 1. mart 1930), 5.

Burna politička 1928. i sljedeća neizvjesna godina stišale su početni elan akcije,⁷⁸ mada je i sam kralj Aleksandar darovao fondu 3000 dinara, “što je prvi slučaj u istoriji Keren Kajemeta, da jedan vladar daruje za nj, i stoga je ovaj lijep i besprimjeran gest Njeg. Veličanstva primljen u Zagrebu, i u drugim mjestima, s velikim simpatijama”.⁷⁹ Na proljeće 1930, povodom “praznika behara” (Hammiša-asar), *Jevrejski glas* je podsjetio na obećanje i važnost kultivisanja zemlje po budućnost u zemlji Izraelovoj,⁸⁰ da je značajno da “time vrata Palestini ukras, kojim se ona kitila u biblijsko doba”.⁸¹ I zaista, Šuma kralja Petra Oslobodioca, koju je *Keren Kajemet Lejistrael*, tj. *Jevrejski narodni fond* darovima jugoslovenskih Jevreja zasadio, osvećena je 2. marta 1930. godine. Samom činu je prisustvovao predsjednik *Keren Kajemeta Lejistraela* M. M. Usiškin, zatim jugoslavenski i čehoslovački konzul i predsjednik *Saveza cionista Jugoslavije* dr. David Alkalaj, član *Cionističke egzekutive* Kiš, a jugoslavenske Jevreje zastupali su predstavnici kolonije jugoslovenskih Jevreja u Bet Šearim, blizu Haife, u blizini “desetak novih sela koja su Jevreji sagradili u toj dolini poslije 1921. godine, kada je Jevrejski narodni fond otkupio prvu veliku parcelu u Emek Jezreelu. Službeno je prisustvovalo i predstavništvo jugoslavenskog

⁷⁸ U vremenu od 1. maja 1929. do 30. septembra 1929. u Sarajevu je skupljeno svega 3.100 din. “Vijesnik povjereništva K. K. L.”, *Jevrejski glas*, II, br. 34, (Sarajevo, 4. oktobra 1929. / 29. elul 5689), 3.

⁷⁹ “Dar Nj. Vel. Kralja Aleksandra Keren Kajemetu Lejistrael”, *Jevrejski glas*, II, br. 12 (102), (Sarajevo, 21. marta 1929. / 21. adar 5690), 1. Fond Keren kajemet je skupljenim novcem otkupljivao zemljište na području Hifanskog zaliva, u dolini Šaron, Bet Šaenu, Rahovetu, Kfar Sabi, Nes Cionu, u Emek Jezraelu, Tel Avivu i drugdje, seoskog i gradskog. Na velikim kompleksima (300.000 duluma) finansirao je ameloraciju zemlje, isušivanje močvara, postavljanje vodovoda za izgrađena naselja (120 do 1931. god), elektrocentrala, zasađivanje šuma, voćnjaka itd. U naseljima je podizao škole, radnice, zemljoradničke stanice i druge javne ustanove, a hebrejski univerzitet sa institutima u Jeruselimu, tehniku u Haifi, hebrejske gimnazije u Jeruzalimu i Tel Avivu, umjetničku zanatsku školu Bacalel, veliku sinagogu u Tel Avivu, Blincie u Tel Avivu i Tiberijusu, centralnu bolnicu u Emek Jezraelu itd. “KKL u prošloj godini”, *Jevrejski glas*, III, br. 33 (123), (Sarajevo, 29. avgusta 1930. / 5. elula 5691), 2; “Rezultat Keren Kajemeta 5690. u Jugoslaviji”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 3; br. 14-15, (Sarajevo, 1. aprila 1931. / 14. nisana 5691), 2; “Erec Jisrael je izgrađen”, *Jevrejski glas*, IV, br. 35 (174), (Sarajevo, decembar 1931), 3.

⁸⁰ “Praznik behara i novog života”, *Jevrejski glas*, III, br. 6 (96), (Sarajevo, 7. februar 1930. / 9. ševat 5690), 1.

⁸¹ “Posveta šume Kralja Petra”, *Večernja pošta*, IX, br. 2615, (Sarajevo, 3. mart 1930), 2.

jevrejstva na čelu sa dr Markom Bauerom, koji je i vodio čitavu akciju na čelu uprave fonda”.⁸² U tom momentu šumu je činilo 13.050 zasađenih stabala.⁸³

U znak zahvalnosti za podršku akciji podizanja šume predstavnici *Jevrejskog narodnog fonda* u Jugoslaviji predali su kralju Aleksandru “skupocijenu umjetničku diplomu” umjetničke škole Becalel u Jerusalimu,⁸⁴ a on je svoju dobru volju pokazao i prihvatanjem pokroviteljstva nad dobrotvornim bazarom *Keren Kajemeta Lejistraela* u Zagrebu održanom 17–19. maja te godine u korist Šume Kralja Petra Velikog Oslobodioca u Palestini, za koji su pripreme trajale par mjeseci.⁸⁵ Ispred sarajevske *Mjesne cionističke organizacije* bazaru bogate ponude prisustvovao je Albert Alkalaj, a ispred *Mjesnog povjerenstva KKL* dr. Rudolf Buchwald.⁸⁶ To ljeto 1930. kralj Aleksandar je povodom

⁸² “Svečano osvećenje ŠKPVO u Emek Izraelu”, *Jevrejski glas*, III, br. 10 (100), (Sarajevo, 7. mart 1930. / 7. adar 5690), 2.

⁸³ U blizini zasađena je i šuma posvećena 80-godišnjici rođenja češkog predsjednika Tomasa Masarika, “Velikog zaštitnika progonjenih Jevreja i simpatizera cionističkog pokreta.” “U prisustvu G. Usiškina Jugoslovenskog i čehoslovačkog konzula i pretsjednika Saveza cionista Jugoslavije, G. dra Davida Alkalaja, svečano je osvećena Šuma Kralja Petra u Palestini”, *Jevrejski glas*, III, br. 19 (109), (Sarajevo, 9. maja 1930. / 11. nisan 5690), 1.

⁸⁴ U znak zahvalnosti za svoju podršku predsjednik ministarskog savjeta i ministar unutrašnjih poslova Petar Živković i ministar spoljnih poslova dr. Vojislav Marinković su upisani u *Zlatnu knjigu KKL-a*. “Upis u Zlatnu knjigu Kkl.”, *Jevrejski glas*, br. 17 (107), (Sarajevo, 24. aprila 1930. / 7. ijara 5690), 1.

⁸⁵ Planirano je da se bazar održi u dvorani Makabija i u vrtu Julija Königa. “Dobrotvorni bazar”, *Jevrejski glas*, III, br. 15 (105), (Sarajevo, 11. april 1930. / 13. nisan 5690), 11. “Takvi bazari održani su u zadnje vrijeme u Londonu, Južnoj Africi, Čehoslovačkoj, Poljskoj i u drugim zemljama, i svugdje je moralni i materijalni uspjeh bio iznad svakog očekivanja. Prihodom bazara, čiji su aranžman preuzeli poznati javni radnici u Zagrebu, ima da se šuma Kralja Petra na obroncima Ginegara upotpuni do velikog kompleksa. U vezi sa bazarom biće održan čitav niz zanimljivih priredaba (koncerti, predavanja, zabava itd.). Na ovaj bazar očekuje se brojna posjeta iz svih krajeva Jugoslavije, a posjetiocima je odobrena povlastica za vožnju.” “Veliki bazar Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 18 (108), (Sarajevo, 2. maja 1930. / 4. nisan 5690), 1.

⁸⁶ Dopisnik iz Zagreba je dočarao izgled centralne dvorane, pozornice i paviljona u kojima se održala svečanost, a među izloženim predmetima nalazili su se i “grafikoni i razni nacrti, koji prikazuju rezultate Keren Kajemeet Lejistraela u radu te koliko je dosada pošumljeno i koliko su Jevreji Jugoslavije u tom učestvovali.” “Bazar KKL za šumu kralja Petra”, *Jevrejski glas*, III, br. 21 (111), (Sarajevo, 17. maja 1930. / 26. nisan 5690), 2.

posvećenja šume KPVO na Ginegaru uručio g. Usiškinu, predsjedniku *Keren kajameta Lejjsraela* orden Sv. Save II stepena, a dr. M. Baueru, predsjedniku *Zemaljske uprave Keren kajemeta u Jugoslaviji*, orden sv. Save III stepena. Tom prilikom zagrebački Židov je primijetio da je ovo “iza Herzlovih dana prvi puta, da cijonistički prvaci dobivaju kraljevsko odlikovanje zbog svoga cijonističkog rada. U čitavom jevrejskom svijetu pobudiće vijest o odlikovanju veliku pažnju, te će i opet dokazati, koliko su žive veze, koje vezuju Jugoslaviju s obnovnim djelom jevrejskog naroda.”⁸⁷

Ovim činom nije prestao govor, a ni djelatnost jevrejskih opština i organizacija na doprinosu *Keren Kajemeta* u Sarajevu,⁸⁸ Bosni, Kraljevini. U Sarajevu je marta te godine na repertoar Narodnog pozorišta postavljena premijera Hebelove *Judite*, obrade biblijske priče o herojstvu i žrtvi žene za dobro otadžbine, koja je valjda ponovo trebala potvrdu u novim okolnostima,⁸⁹ te organizovana *Lirina* reduta uz muzičku pratnju *Matateje* u

⁸⁷ Nakon impresivnog muzičkog i baletnog programa slijedio je ples i animirana zabava. “Povodom posvete šume KPVO na Ginegaru”, *Jevrejski glas*, III, br. 32 (122), (Sarajevo, 22. avgusta 1930. / 28. ab 5690), 3.

⁸⁸ “Ovogodišnja Tišri-akcija u Sarajevu uspjela je iznad svakog očekivanja. Događaji u Palestini od augusta prošle godine pa do danas vratili su pozornost cijelog jevrejskog svijeta na pitanje zemlje, pa je i Jevrejsko Sarajevo dalo dostojan odgovor na nastojanja naših protivnika time što je više nego zadnjih godina darivalo za otkup svete zemlje.” “Iz povjereništva Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3. Pored organizovanja raznih svečanosti i prikupljanja priloga, djelatvorni su bili i pozivi sa stranice *Jevrejskog glasa*: “Kasica je glavno sabirno sretstvo Keren Kajemeta, glasnik Erez Jisraela i simbol djelatvorne povezanosti sa Jevrejskom. I TI MORAŠ saradnjom i prinosom da pomogneš KKL-u u njegovom blagotvornom radu.” “Kasica”, *Jevrejski glas*, IV, br. 10, (Sarajevo, 6. mart 1931. / 17. adar 5691), 7.

⁸⁹ Umor i nedostatak elana cionističke organizacije, pa i nedovoljan broj cionista u Sarajevu, uočen je kao problem jevrejske zajednice, što je stvorilo zabrinutost odgovornih. Rješenje se tražilo u jevrejskoj ženskoj organizaciji. “Omladina samo djelomice radi i živi cijonistički, jevrejsko radništvo nije cijonistički orijentirano, cijonističkih žena nema, već – u najboljem slučaju – supruga cionista. ... Ako ne dođe do skorog osnutka Wizo-organizacije u Sarajevu, mora ga uprava M. C. O. forsirati i njen rad u svemu podupirati. Suradnja žene nije dragocjena samo za praktično-materijalni uspjeh cijonizma, već je cijonistična žena jemstvo da ćemo imati valjane jevrejske porodice. Prije nekoliko godina ne bi bilo nužno naglasiti taj postulat, ali danas ga moramo, jer naši domovi nisu pošteđeni od modernog duha, razornoga naše nacionalne osobine.” “Izgradnja mjesne

hotelu *Evropi*, koja je bila “jedna od najposjećenijih i najotmenijih priredbi u ovoj sezoni”;⁹⁰ dok su jevrejski maturanti svoj doprinos dali nastupom na svečanoj akademiji u Jevrejskom domu, pod pokroviteljstvom gospode nadrabinâ sefardskog dr. M. Levija i aškenaskog dr. H. Urbacha.⁹¹ Uz ovo, u sarajevskom kinu je tog mjeseca marta prikazivan propagandni film *Proljeće u Palestini*, kako se navodi, “film o jevrejskoj renesansi”.⁹²

Objavljivani opširni izvještaji ili kratke informacije o uspjesima ove organizacije bili su česti, a prema njima podrška opšta. Međutim, čini se da to nije bila upotpunjena slika podrške *Keren Kejametu*, pa ni *Keren Hajesodu*, (*Fondu za obnovu Jevrejske Palestine*),⁹³ barem ne sve vrijeme, budući da su se u jevrejskoj štampi i forumima pojavljivale i kritike na

cijon. organizacije”, *Jevrejski glas*, I, br. 3, (Sarajevo, 27. januar 1928. / 5. ševat 5688), 1. S obzirom na ozbiljnost problema, reakcija je bila brza, pa je zabilježeno da su jevrejske žene odlučile “dan Lag Baomer posvetiti visokim ciljevima Jevrejskog narodnog fonda ... Sarajevski ‘Wizo’ (organizacija cionističkih žena – op. a.) proslaviće ovaj dan na taj način, što će, kako donosimo na drugom mjestu održati jedno prigodno predavanje i tako upoznati svoje članice sa rezultatima rada ove vebne institucije i zainteresovati ih za budući rad.” “Wizo’ dan u svrhe KKL”, *Jevrejski glas*, IV, br. 18, (Sarajevo, 1. maja 1931. / 14. ijar 5691), 5.

⁹⁰ Sarajevska glumica Blaženka Katalinić igrala je u ulozi *Judite*, a dopis sa *Lirine* redute detaljno donosi govori o toaletama i eleganciji prisutnih dama. “‘Lirina’ reduta u Hotel Evropi”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 234, (Sarajevo, 3. mart 1930), 4.

⁹¹ *Jugoslovenska pošta*, I, br. 236, 240, (Sarajevo, 5 marta 1930, 10. marta 1930), 2.

⁹² “Proljeće u Palestini”, *Večernja pošta*, IX, br. 2618, (Sarajevo, 6. mart 1930), 3. Notica u novinama kaže da film “zorno prikazuje ono što je jevrejska kolonizacija uspjela da u kratkom razdoblju učini od zemlje. Uz modernu poljoprivrednu obradu, naglašava se gradnja velike hidroelektrične centrale, kojom će se prema projektu inž. Ruthenberga provesti elektrifikacija čitave Palestine, skoro nevjerovatni razvitak Tel-Aviva, tog najinteresantnijeg modernog grada, jednog ‘od najzdravijih gradova izgrađenog po principu vrtnih gradova, centar privrednog i kulturnog života, sa operom, stadijonom, te najmodernijim higijenskim ustanovama’ ...” “Izgradnja Palestine”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 239, (Sarajevo, 8. mart 1930), 7.

⁹³ *Fond za obnovu Jevrejske Palestine “Keren Hajesod”* osnovan je u junu 1920. godine i sa 1935. godinom sakupio je u svim zemljama svijeta 5,5 mil. funti. Iz te sume upotrijebio je 32% za poljoprivrednu kolonizaciju, 19% za gradsku kolonizaciju, 19% za školstvo i Univerzitet, 10% za imigracione svrhe, 7% za zdravstvo itd. Fond je učestvovao i u drugim investicijama u Palestini – za električne centrale, radničke banke, zadrugue itd. – Sa memoranduma društva, na pismu iz 1935. godine, AJ, fond: 100, fasc. 25, dok. 1. Po dva člana uprave *Keren Hajesoda* birale su beneberitske lože iz Beograda, Zagreba i Sarajeva.

račun ravnodušnosti prema ovoj akciji (“ne brinu se za opšte jevrejska pitanja, nego za svoj svakidani, čaršijski život”). Tako se pominje da je Sarajevo “na žalost, prilično zaostalo ispred kontingenta, i ako su i ovdje neke akcije dobro uspjele”.⁹⁴ Treba reći da to nije bio slučaj samo sa odzivom sarajevskog jevrejstva nego da su svuda postojale struje koje nisu, po mišljenju kritičara, u dovoljnoj mjeri podržavale ovaj međunarodni jevrejski pothvat i koje su njemu nasuprot davale prvenstvo interesima i potrebama lokalne zajednice.⁹⁵ Odluka “da čitav rad balkanskih sefarada

⁹⁴ “Rezultat Keren Kajemeta 5690. u Jugoslaviji”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 3. Generalni sekretar Keren Kajemeta dr. Cvi Rotmiler prilikom boravka u Sarajevu decembra 1931. godine izrazio je svoje nezadovoljstvo radom sarajevske podružnice. Tom prilikom je agitirao za akciju povodom 50. godišnjice Hibat Ciona i 30. godišnjice Keren kajemeta. “Tokom ove akcije raspačavaće se blokovi od 20 komada po 30 Din. S tim novcem od jednog takvog bloka kupuje se u Palestini pola dunuma zemljišta. Svaki onaj koji do 28. februara 1932. proda takav jedan blok ima pravo na natječaj za besplatan put na Makabijadu u Erec Jisrael.” “Boravak generalnog sekretara Keren Kajameta u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, IV, br. 49, (Sarajevo, decembar 1931), 6.

⁹⁵ Iz jednog nedatiranog izlaganja dr. Holendera (dr. Josif Holänder, advokat iz Beograda – op. a.), izrečenog u diskusiji povodom referata dr. Štajndlera, predsjednika *Centralne uprave Keren Hajesoda* za Jugoslaviju u Beogradu: “Došlo je dotle, da se rad za obnovu jevrejske domovine mora braniti i to od ogromne većine jevrejskog naroda. Svaki lokalni rad, pa i onaj najbeznačajniji, preči je od rada za obnovu Palestine. U jednom mestu ima po nekoliko ustanova sa istim humanim ciljevima i najbolji građani kupe se oko njih. Cionističke institucije su siročad svojih mesta. To je tužna istina i ostaće takva pored svih sladunjavih izjava ma sa koje strane. – Koliko su poznati odgovori najuglednijih Jevreja, kad im se obraćaju za Kh: dajem za sve, samo za to ne dajem. Nigde se ne daje rado za obnovu Palestine i to od ogromne većine Jevreja ... U istoriji je nepoznata pojava, da svega jedan petnaesti deo čitavog naroda želi ostvarenje domovine, a da četrnaest delova ostane ravnodušno prema tome idealu. ... Nekad se mislim možda je cela ova teza iz osnova pogrešna. Možda celo ono plakanje našeg naroda za izgubljenim Cionom, čime su ispunjene sve njegove molitve, nije ništa drugo, do jedna velika farsa. ... Cionizam je uneo toliku pometnju među Jevreje, da se treba pitati: da li je to sve jedna korisna rabota, kada ogromna većina jednog naroda stoji ravnodušna prema tom pokretu. Ili je zar potrebno osvajati Jevreje da prihvate jedan ideal, o kome su vekovima sanjali? Zaključak je sledeći: vreme je već da ogromna većina jevrejskog naroda uvidi, da je rad na obnovi Palestine koristan i zdrav posao i da taj posao potpomaže. ... Niko ne potcenjuje značaj karitativnog rada, bilo lokalnog, bilo međunarodnog karaktera i neka se srazmerno ukazuje i puna pažnja i važnost prema radu i davanju za obnovu Palestine. To dvoje može biti u potpunoj harmoniji i baš ova ugledna jevrejska sredina trebalo bi da stvori duhovnu osnovu i raspoloženje za ovakvu harmoniju.” Arhiv Jugoslavije, fond br. 100 Masoni, fasc. 23, dok. 664-669.

bude pod kontrolom cionističkog egzekutivnog komiteta” i “da se razvije delatnost kod sefarada u dijaspori za Palestinu i da udruženi doprinesu svojim radom što bržem ostvarenju Palestinskog ideala” donesena je na *Balkanskoj konferenciji sefardskih Jevreja*, održanoj 28. i 29. maja 1930. godine u organizaciji Jevrejske opštine smještene u Jevrejskom domu u ulici Kralja Petra u Beogradu, čemu su prisustvovali i sarajevski predstavnici.⁹⁶

U sarajevskim okvirima prvi slavljenički momenat 1930. godine bila je proslava 50 godina postojanja Aškenaske opštine u Sarajevu, za čiju djelatnost je velikim djelom bio zaslužan njegov deveti po redu izabrani predsjednik advokat dr. Moric Rotkopf, koji je svoju dužnost vršio tri-deset godina (1898–1928). Aktuelni predsjednik dr. Hinko Urbah⁹⁷ bio je domaćin ove svečanosti u aškenaskom hramu,⁹⁸ u kojoj su učestvovala sve instance vlasti.⁹⁹

Zahvaljujući kraljevskoj vladi, po pisanju štampe, koja je “imala mnogo više razumijevanja nego ranija tuđinska uprava”, tu godinu su

⁹⁶ Uz Benjamina Pintu, urednika *Jevrejskog glasa*, koji je držao referat o sefardskoj omladini, konferenciji su prisustvovali i nadrabini Moric Levi, predsjednik sefardske opštine u Sarajevu Avram Majer Altarac, predsjednik La Benevolencije dr. Jakov Kajon te Braco Poljokan, Buki Salom itd. Benjamin Pinto, *Spomenica o proslavi 30-godišnjice jevrejskog pjevačkog društva “Lira” u Sarajevu 1901–1931*, (Sarajevo: Odbor “Lire”, 1931), 6-9.

⁹⁷ Svečanoj instalaciji aškenaskog nadrabina dr. Hinka Urbacha u hramu aškenaske opštine u Terezija ulici prisustvovali su ministar trgovine dr. Mehmed Spaho, zamjenik velikog župana dr. Miklausić, pomoćnik komandanta armije gen. Stojišić, komandant divizije gen. Jovanović, predsjednik vrhovnog suda dr. Simić, predsjednik oblasne skupštine Šahinagić, predsjednik oblasnog odbora Fehim Spaho, predstavnik gradske opštine dr. Josip Baruh, engleski, čehoslovački i austrijski konzuli, narodni poslanici dr. Kaluderčić, dr. Šutej, dr. Besarović, predstavnik mitropolije Gašić, inspektor Đoko Kovačević, ispred Prosvjete dr. Krsmanović, ispred Benevolencije dr. Kajon te odbor sefardske opštine. “Ustoličenje Dr. Hinka Urbacha”, *Večernja pošta*, VII, br. 2238, (Sarajevo, 10. decembar 1928), 3.

⁹⁸ Zemljište za aškenaski hram kupljeno je 1893. u Terezija ulici. “50 godina opstanka Jevrejske vjeroispovjedne općine aškenaskog obreda u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 2 (92), (Sarajevo, 10. januar 1930. / 10. tevet 5690), 5. Izgrađen je sredstvima isključivo jevrejske zajednice, a po nacrtima arhitekta Karela Paržika, otvoren je i posvećen obredom dr. Sewzela 30. septembra 1902. / 28. elula 5662. godine. “50 godina Aškenaske opštine u Sarajevu”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 187, (Sarajevo, 7. januar 1930), 3. Nakon 1941. godine je jedini jevrejski hram u Bosni i Hercegovini.

⁹⁹ “Godina koja znači epohu”, *Jevrejski glas*, III, br. 2 (92), (Sarajevo, 10. januar 1930. / 10. tevet 5690), 1.

i Sefardi Sarajeva obilježili velikim događajem za jevrejsku zajednicu – dovršenjem novoga hrama. Ideju koja je već dugo postojala 1923. godine pretočili su u odluku o gradnji i formiranju odbora,¹⁰⁰ budući da stari hram “koga su pratile razne nedaće”,¹⁰¹ više nije mogao odgovoriti potrebama zajednice, te je između 45 pristiglih nacrti iz cijeloga svijeta izabrano idejno rješenje hrama arhitekta iz Zagreba Roberta Lubinskog

¹⁰⁰ U radnom odboru: predsjednik Abraham (Avram) Majer Altarac, predsjednik tehničkog odbora Mordehaj R. Atias, potpredsjednici Avram Levi Sadić i dr. Jakob Kajon, blagajnik Cezar Sumbulović; odbornici Moric Levi, Silvio Menahem Alkalaj, Albert Moise Attias, Hajim S. Daniti, Salamon Isahar Danon, Moric Demajo, ing. Salamon Israel, dr. Salamon Kabiljo, Albert Elias Kajon i dr. Braco Poljokan. – U vijeću jevrej. Sefard. opštine: predsjednik Abraham Majer Altarac, virilni član dr. Moric Levi, nadrabin, 1. potpredsjednik dr. Jakob Kajon; 2. potpredsjednik Mordehaj R. Attias. – Članovi predsjedništva: Josef Moise Kajon i dr. Samuel Pinto; vijećnici: Josef Mordehaj Papo, Benciona Samuel Maestro, Moric Elas Kabiljo, Isak Hajim Gaon, Kalmi Jakob Musafia, Albert Moise Atias, Ješua Moise Israel, David A. Romano, Salamon Isahar Danaon, Albert Isak Alkalaj, Danel S. H. Salom, dr. Isidor Levi i Hajim Šalom Daniti. Zamjenici: dr. Salamon A. Kabiljo, Menahem Daniel Salom, Isak Šabetaj Pardo i Albert H. M. Altarac. “Osvećenje novog sefardskog hrama”, *Jugoslovenski list*, XIII, br. 212, (Sarajevo, 13. septembar 1930), 6.

Postojao je i ženski odbor za gradnju hrama, formiran novembra 1926. godine. Nakon dva održana mitinga, u sefardskoj opštini i u hramu Bet-Tefila, osnovana je Zajednica jevrejskih žena za gradnju hrama, koja je donijela odluku da svaka članica daje najmanje 1 dinar dnevno za ovu akciju. U vrhu odbora bile su Ilka Bohm i Rahela Altarac, a u svojstvu potpredsjednice Rifka Levi; sekretarske poslove vodila je Klarica Levi, a blagajničke Cezar Sumbulović. Stalnu pomoć imale su i od Aškenaskog gospojinskog društva i društva La Gloria. “Rad Ženskog odobra za gradnju hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembra 1930. / 14. elul 5690), 2.

Svoje prvo sijelo priredio je u Jevrejskom domu, a u njemu su sudjelovali, uz Riki Kabiljo i Elsu Neuer, gđice Danica Savić i Lunči Kabiljo te Pardo, Mois Suzin i Rafael Tolentino. “Ženski odbor za gradnju hrama”, *Večernja pošta*, VII, br. 2254, (29. decembar 1928), 5.

¹⁰¹ Prvi hram u Sarajevu je sa dobijenim beratom sagrađen 1581. godine, a izgorio u pohodu Eugena Savojskog 1697. Sljedeću dozvolu sarajevski Jevreji su dobili 1746. godine, ali je i ovaj stradao u požaru. Tek 1882. sagrađen je hram pod imenom *El kal grande*. Jedan hram je podignut i na Bjelavama (*El kal di la Bjelava*) 1891, gdje je stanovala većina sarajevskih Jevreja. Zna se da su pored ovih postojala još dva manja hrama. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 54. U prigodnom broju Jevrejskog glasa za stari hram se kaže da je posvećen “prije 109 godina”, što bi bilo 1821. godine. “Istorijat gradnje Velikog sefardskog hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 19. elul 5690), 2.

(1873–1935),¹⁰² da bude “u slavu Boga i na ukras Sarajeva”.¹⁰³ Prilikom polaganja kamena temeljca 13. juna 1926. godine ministar Srškić je u ime vlade izrazio molbu da hram bude “spomen slave Božije, spomen svih odlika jevrejskog naroda i to: radinosti, privrženosti, poslušnosti, trpeljivosti, ljubavi k otadžbini”. Nakon čitanja svečane povelje koju potpisuju izaslanici vlasti i sarajevske jevrejske zajednice,¹⁰⁴ ona je stavljena u staklenu, pa u bakarnu cijev i stavljena na kamen temeljac.¹⁰⁵ Simbolika zajedništva trebala je osigurati uspješnu gradnju i dalju saradnju.

Svečanosti otvaranja novog jevrejskog hrama trajale su tri dana (12–14. septembra 1930), najprije u petak molitvom u starom hramu (minha i arvit), zatim ponovnom, desetosatnom molitvom u subotu (tefila),¹⁰⁶ a

¹⁰² U stvari, Lubinski je u prvom mahu dijelio drugu nagradu sa arh. Karlom Paržikom, a treću nagradu su dijelili Edi Mikloš Schreiner iz Zagreba i Ivan Kronfusso iz Kordove, a otkupljen je i projekat Morica Levija iz Zagreba. Nakon izložbe svih projekata, dogovoreno je sa Lubinskim da napravi manje izmjene i njegov projekat je prihvaćen. Gradnja je povjerenjena firmi “Till i Simić” iz Slavenskog Broda. “Istorijat gradnje Velikog sefardskog hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 2. Gotovo svi izvođači unutrašnjih radova bili su iz Zagreba, osim *Jugometala d.d.* iz Broda na Savi za bronzane kvake i okove na vratima, Silvestera Bernolda iz Novog Sada za bravarske radove i Štambuk i drugovi iz Selca na Braču za kamene ploče za peristil i arkade. Učestvovalo je i par firmi iz Sarajeva. “Poduzetnici izvođači gradnje hrama”, *Jevrejski glas*, ibid., 2. Detaljan opis unutrašnjosti dao je slikar Gabrijel Jurkić. “Novi hram”, *Jevrejski glas*, ibid., 7.

¹⁰³ Veliki dobrotvor Daniel Mojses Salom prvi je potaknuo to pitanje još 1900. godine i radio na njegovoj realizaciji uz tadašnjeg predsjednika sefardske opštine Ješuu D. Saloma, poznatog sarajevskog bankara, te potpredsjednika ing. G. Sumbula, a koju je prekinuo I svjetski rat. “Pred dovršenjem novog Jevrejskog hrama”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 237, (Sarajevo, 6. marta 1930), 5.

¹⁰⁴ Povelju su redom potpisali: kraljev izaslanik gen. K. Smiljanić, pa vrhovni rabiner dr. Alkalaj, onda dr. Levi, dr. Srškić, Vasa Jovanović, ministar Vladimir Andrić, veliki župan Nikolić, gradski komesar Hadžiomerović, predsjednik Sefardske opštine Avram Majer Altarac, u ime *La Benevolencije* dr. J. Kajon, Hevre Kadiša Josef Leon Finci, potom Mojse D. Salom, Mordo Atijas, sinovi Menahem Alkalaja, Cezar i Mosko Danon itd. te na kraju sam tvorac plana arhitekta Rudolf Labinski. “Jučerašnje svečanosti u Sarajevu”, *Večernja pošta*, V, br. 1482, (Sarajevo, 14. jun 1926), 3.

¹⁰⁵ U povelji se kaže da se kamen temeljac postavlja “pod dičnom vladavinom našeg uzvišenog Kralja Aleksandra I. Karadorđevića. Bog mu podržao slavu i moć...” “Spomen-povelja”, *Jevrejski glas*, br. 35 (125), III, (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 7.

¹⁰⁶ “Uspjela veličanstvena svečanost osvećenja Novog sefardskog hrama u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37, (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691), 2.

glavna ceremonija se zbila u nedelju 14. septembra u novoj velikoj sinagogi predvođena vrhovnim rabinom Kraljevine Jugoslavije dr. Isakom Alkalajem, a praćena sarajevskim nadržbinom dr. Moricom Levijem, nadržbinom iz Zagreba dr. Gavrom Švarcem, nadržbinom Ovadijom iz Beča, te nadržbinom dr. Urbachom, rabinom Altarcem, Konfortom i još 12 rabina. Kroz počasni špalir jevrejske omladine prolazile su uzvanice koje je dočekivao predsjednik sefardske opštine Avram Majer Altarac sa odbornicima. Prvi gost im je bio ministar pravde dr. Milan Srškić sa Vl. Jovanovićem kao predstavnici vlade, zatim su slijedili ban Velimir Popović u pratnji podbana dr. Avde Hasanbegovića i svih načelnika odjeljenja banske uprave, te izaslanik Nj. V. Kralja gen. S. Nedeljković sa generalima Simovićem, Mundžićem i Lavandinovićem, arhiepiskop dabrobosanski Petar Zimonjić, reis-ul-ulema KJ Džemaludin Čaušević, rektor srpsko-pravoslavne bogoslovije dr. Tomo Popović, vojni rimokatolički svećenik vlč. g. Hajla, evangelistički župnik vlč. Franjo Ham, direktor vakufa Kadić, gradonačelnik Asimbeg Mutevelić, podnačelnici dr. Dušan Jeftanović i dr. Ivan Pavičić sa velikim brojem gradskih vijećnika. Sa njihovim ulaskom je počeo svečani vjerski obred, a njegovim okončanjem predsjednik Sefardske opštine se zahvalio “providnosti Božjoj, koja je dozvolila, da se ovaj hram podigne u oslobođenoj i ujedinjenoj državi pod sretnom i mudrom vladavinom našeg dičnog i uzvišenog vladara Nj. V. Kralja Aleksandra I., koji kao sunce na nebu obasjava sve sinove bez razlike vjere i narodnosti”, a nadržbin I. Alkalaj je pozvao prisutne “da se otvori Ehal-Akodeš, i da se odsluži blagodarenje za dug život Nj. V. Kralja i Kraljice, Prijestolonasljednika i čitavog Kraljevskog Doma”. Upisivanjem u svečanu spomen-knjigu (pinkes) završeno je bilo zvanično otvaranje sinagoge, kome je pored pomenutih učestvovalo oko 600 predstavnika civilnih i vojnih vlasti uz veoma veliki broj delegata.¹⁰⁷ Večernji banket u Oficirskom domu uz intoniranje himne započeo je govorom gen. Nedeljkovića, a njega su slijedili predstavnik Jevrejske

¹⁰⁷ “Osvećenje novog jevrejskog hrama”, *Večernja pošta*, IX, br. 2779, (Sarajevo, 15. septembra 1930), 2.

opštine u Beču g. Baruh, podsekretar dr. Vlado Andrić, predsjednik *La Benevolencije* dr. J. Kajon, zatim predsjednik zagrebačke Jevrejske opštine Hugo Kohn, potpredsjednik beogradske Jevrejske opštine dr. Bukić Pijade, predsjednik Advokatske komore dr. Srećko Perišić, predstavnik Svjetske sefardske organizacije dr. Lazar Avramović, a ispred Aškenaske opštine Bernardo Klajn. Gradonačelnik Asimbeg Mutevelić je svoj govor završio sljedećim riječima: “Neće se samo naši jevreji ponositi svojim hramom, nego će ovo remek djelo arhitekture biti i vječni ukras gradu Sarajevu i svi ćemo se ponositi njime.”

Ovo je bila prilika za još jedno uzajamno iskazivanje poštovanja, pa je kralju na trijemu sinagoge postavljena ploča – zahvalnica,¹⁰⁸ a on je ordenima odlikovao zaslužne za uloženi trud u podizanju jevrejskog hrama.¹⁰⁹ Podršku ovom odnosu poštovanja poslao je tih dana sarajevskom *Jevrejskom glasu* i cionistički prvak, kapetan David Albala, u vidu pjesme *Zašto volim Jugoslaviju*,¹¹⁰ iskazujući razloge za lojalnost Jevreja Kraljevini.

¹⁰⁸ “Pred svečanosti u hramu”, *Večernja pošta*, IX, br. 2763, (Sarajevo, 27. avgusta 1930), 5.

¹⁰⁹ “Nj. Vel. Kralj blagoizvolio je odlikovati Ordenom Jugoslavenske krune IV reda g. Avrama Majera Altarca, pretsjednika Sef. opštine i g. dra Morica Rothkopfa, pretsjed. Aškenaske opštine, a Ordenom Jugoslovenske Krune V reda gg. Silvia, Alkalaja, dra Jakova Kajona i dra Bracu Poljokana. Čestitamo!” “Odlikovanja”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 11; Prigodni broj povodom osvećenja Velikog hrama u Sarajevu, (Sarajevo, 12. septembra 1930. / 19. elul 5690), 13. Ordenom Sv. Save II st. odlikovan je predsjednik opštine Avram M. Altarac i nadržbin dr. Levi, ordenom Sv. Save IV st. gospode Rahela A. M. Altarca, gđa dr. Levija i Ilka Böhm, te Silvio Alkalaj, Salamon Izahara Danon, Mordehaj R. Atijas i arh. Lubinski; ordenom Sv. Save V st. gđu Klarica I. Levija, g. Albert Atijas Zekić i ordenom Bijelog orla V st. dr. Jakob Kajon, Avram Levi Sadić i Cezar Sumbulović. “Svečana predaja ordena odlikovanim trudbenicima za gradnju hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37 (126-127), (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691), 2; “Svečano osvećenje monumentalnog sefardskog hrama”, *Jugoslovenski list*, XIII, br. 214, (Sarajevo, 16. septembar 1930), 5.

¹¹⁰ “Volimo je najpre zato, što smo u njoj ponikli, što iz nje pijemo sokove života, što smo u njoj naučili da se napajamo lepim i plemenitim što njoj imamo da zahvalimo za sve što smo postali i postigli, a zatim, što nas u njoj štiti zastava jednakosti i ljubavi. Volimo je zato, jer nas za nju vezuju najdraže uspomene jučerašnjice, ritmični zvuci današnjice i dobre nade sutrašnjice. Volimo je zato, jer smo položili s punim poverenjem u njene ruke kao deca u svoju majku svoje najveće blago: svoje živote i živote svojih najmilijih. Volimo je zato, jer ona u svakom svom građaninu gleda i iznad svega poštuje ono što treba da je najbitnije u svakom od nas: čoveka.

Par dana ranije, na zasjedanju *Lige naroda* u Ženevi je podnesen izvještaj Komisije za mandate oko nemira u Palestini. Tokom zasjedanja ministar spoljnih poslova dr. Vojislav Marinković je izjavio “da će sile mandatorke i dalje odlučno raditi na realizovanju drugoga dijela mandata, čije izvršenje ne samo da predstavlja izmirenje jednog duga, koga ima čovječanstvo prema jednom od najvažnijih istorijskih naroda, nego koje je nesumnjivo u interesu Palestine i samog njenog stanovništva”.¹¹¹

Ovim svečanostima je završena jedna burna jevrejska, 5690. godina i započela nova Roš-ašana 23. septembra 1930. godine, ali je do kraja zvanične slijedilo još dobrih vijesti koji su mogle da obraduju Jevreje Sarajeva. To je bilo otvaranje hebrejske škole *Safa Berura* u zgradi *Jevrejsko-sefardske opštine* u Sulejmanovoj ulici pod upravom Kalmija Baruha,¹¹² a bez sumnje da je ponos jevrejstva Sarajeva bio i to što je njihova sugrađanka Berta Finci bila imenovana za suplenta banjalučke gimnazije, kao prva

Volimo je zato, jer su naše istorije slične, i po negdašnjoj slavi, i po burnome toku, i po neviđenom naletu oslobodilačkih generacija da rasture tamno sužanjstvo i da izbiju na svetlost slobode.

Volimo je zato, što svaki pokušaj antisemitske aždaje da se dotakne beline njenog tela odbija sa dostojanstvenim gestom.

Volimo je zato, što ima puno razumevanja za težak položaj Jevreja u svetu, i što u svakoj prilici iskreno i snažno podupire naše napore za ponovnim uskrnućem jevrejske države u Palestini.

Volimo je zato, što je njena najveća moć njeno samopouzdanje, i što je sve što je do tada stekla: i prostrana teritorija, i narodno ujedinjenje, i zavidno mesto među narodima, da je sve to stekla samo svojim pregnućem.

Volimo je zato, što je njena radost i naša radost, što je njen bol i naš bol, što su njeni neprijatelji i naši neprijatelji, i što su njene težnje i naše težnje.

Volimo je zato, što njenu neumornu radinost kruniše njeno pravdoljublje, što njenu legendarnu srčanost kruniše čistota njene duše.

Dr. David Albala, Vrnjačka Banja, septembra 1930. “Zašto Jevreji vole Jugoslaviju”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37, (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691).

¹¹¹ “Izjave g. dr. Marinkovića o muslimanima u Palestini”, *Večernja pošta*, IX, br. 2774, (Sarajevo, 9. septembra 1930), 1. U to vrijeme britanska politika se kolebala oko dotadašnje politike useljavanja Jevreja u Palestinu, pa su ti njeni koraci, tzv. Bijela knjiga o ograničavanju useljavanja Jevreja u Palestinu, bili “atentat koji će jevrejskom narodu zadati najveće razočarenje”. *Večernja pošta*, IX, br. 2812, (Sarajevo, 24. oktobar 1930), 2.

¹¹² “Otvaranje hebr. škole ‘Safa Berura’”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3.

nastavnica Jevrejka na srednjim školama.¹¹³ U javnost Sarajeva je izašla i ideja o osnivanju *Jevrejskog muzeja*, sa potpuno razrađenim planom i organizacijom za njeno ostvarenje.¹¹⁴ Da bi kritizeri lokal-patriotizma bili zadovoljni, napokon je “i Jevrejstvo Sarajeva dalo dostojan odgovor na nastojanje naših protivnika time što je više nego zadnjih godina darivalo za otkup svete zemlje”.¹¹⁵ Vjerovatno su darovi vremenom bili sve veći, jer ponukani brojnim zahtjevima i propagandom za veću aktivaciju, osnovana je u Sarajevu mjesna organizacija *Jugoslovenske lige prijatelja hebrejske radne Palestine* par godina kasnije.¹¹⁶

Kraj godine je obilježen proslavom godišnjice imena Jugoslavija, koju *Jevrejski glas* naziva *Najznačajnijim datumom u istoriji Južnih Slovena* i prenosi razgovor predsjednika zagrebačke Jevrejske opštine dr. Huga Kona sa predsjednikom ministarskog savjeta Petrom Živkovićem u kome je on rekao da Jevreji imaju “u Srbiji uvijek potpunu jednakost i ravnopravnost, jer se tamo u pogledu vjeroispovjesti u opšte nije nikada pravila ma kakova razlika. Napose Jevreji u Beogradu bili su i u ratu i za vrijeme mira vazda među prvima. Oni su imali potpuno shvaćanje za jugoslavensku ideju”, a potom “istaknuo, da je baš zagrebačko jevrejstvo imalo potpuno razumijevanje za ideju ujedinjenja južnih Slavena, te da je n. pr. Cijonistička organizacija već prije državnog ujedinjenja upotrebljavala u svojim naslovima jugoslovensku oznaku”.¹¹⁷ Sa tih pozicija jevrejstvo Kraljevine prigodom dana ujedinjenja konstatuje da “jedna jedinstvena i nerazdjeljiva država pod čvrstim žezlom i mudrom upravom junačke dinastije Karađorđevića, koja se svečano sada, prvog

¹¹³ “Imenovanje”, *Jevrejski glas*, III, br. 43, (Sarajevo, 31. oktobar 1930. / 9. hešvan 5691), 3.

¹¹⁴ “Počeci Jevrejskog muzeja u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 50 (140), (Sarajevo, 27. decembar 1930. / 7. tebet 5691), 1.

¹¹⁵ “Iz povjereništva Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 40, (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3.

¹¹⁶ Organizacija je osnovana 1934. godine, a njeno sjedište nalazilo se u Zagrebu. Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, (Sarajevo: Institut za historiju, 2019), 202.

¹¹⁷ “Godišnjica proglašenja imena Jugoslavija”, *Jevrejski glas*, III, br. 39 (139), (Sarajevo, 3. oktobar 1930. / 11. tišri 5691), 1.

decembra, obnavlja jedanaesti put u oslobođenoj Otadžbini, dovodi svakog građanina ove zemlje pred oltar savjesti, gdje polaže računa o tome, je li izvršio svoje građanske dužnosti u duhu ideala, iz koga je niklo ovo Ujedinjenje”. U svoje ime odgovaraju: “Jevreji ove Kraljevine, vezani sinovskom ljubavlju uz jugoslavenskog Kralja i jugoslavensku grudu, osjećajući sreću i bol ove zemlje kao vlastitu ... iz dubine svoga bića priželjkuju, da se stanje zemlje, koje su nespornosti u prošlosti skrivili, što prije popravi. Jevreji, kao jedan eminentno radin, savjestan i konstruktivan elemenat u jugoslavenskoj državi, prvi su i najspremniji, da u ovim teškim danima krize, koja i danas još u zemlji vlada, primognu svim silama Kralju i Otadžbini. ... Jevreji Jugoslavije mogu prvoga decembra vedra čela da stupe pred oltar vlastite savjesti i da sebi sude je li izvršavaju kako treba ideale pravog jugoslavenskog rodoljuba. I ta osuda nije i ne može da bude drugačije, nego opet sve i samo za Kralja i Otadžbinu.”¹¹⁸

Međutim već te 1930. godine štampa se puni vijestima o narastajućem antisemitizmu i očigledno je bilo da su jevrejske zajednice širom Evrope uzaludno pokušavale da se pokažu kao lojalni građani država u kojima su živjeli. Za njih nepodnošljiva situacija u Rusiji, Poljskoj,¹¹⁹ Njemačkoj,¹²⁰

¹¹⁸ “Za Kralja i Otadžbinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 46 (136), (Sarajevo, 29. novembra 1930. / 8. kislev 5691), 1.

¹¹⁹ Neredi na univerzitetu bili su samo dio iskazane netrpeljivosti. “Na medicinskom fakultetu u Varšavi došlo je jučer do demonstracija nacionalističkih studenata protiv njihovih jevrejskih drugova. Jevreji su isprebijani i izbačeni iz sale, sa predavanja. Studenti su zatim priredili i ulične demonstracije. U povorci su nošeni natpisi ‘Mi hoćemo jevrejske lješeve za anatomске ciljeve’. Po univerzitetu su izlijepljeni natpisi ‘Jevrejima zabranjen ulaz.’” “Demonstracije protiv Jevreja u Varšavi”, *Jugoslavenska pošta*, I, br. 243, (Sarajevo, 13. mart 1930), 1.

¹²⁰ “Sefardi u Njemačkoj”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 2-3; “Protujevrejske demonstracije u Berlinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 41 (131), (Sarajevo, 17. oktobar 1930. / 25. tišri 5691), 1; “Položaj Jevreja u Njemačkoj. Poslije pobjede Hitlera i antisemitskih izgreda u Berlinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 2.

Austriji,¹²¹ Mađarskoj,¹²² pa i u Rumuniji¹²³ i Bugarskoj,¹²⁴ pokrenula je i one asimilovane Jevreje na pokret i preseljenje u Palestinu.¹²⁵ Određeni broj stigao je i u Kraljevinu Jugoslaviju.¹²⁶ Susretljivost prema Jevrejima koja je išla od vlade nije izgleda bila po volji ni italijanskoj fašističkoj garnituri.¹²⁷

U Sarajevu se i nakon ove svečarske godine, u kojoj je za najljepšu Sarajku izabrana gospođica Lola Frank,¹²⁸ suprotno praksi u susjednim

¹²¹ “U Ajzenštatu, novom glavnom gradu Burgenlanda (Gradišće), Jevreji još i danas žive u posebnoj Getu, koji se svake subote sa obe strane rastavlja jakim željeznim lancem od ostalog grada.” “Geto u 20. stoljeću”, *Jugoslavenska pošta*, II, br. 621, (Sarajevo, 17. jun 1931), 6.

¹²² “Mađarski Jevreji ne mogu da stupe u osnovani ‘Red hrabrih Mađžara’, bez obzira što su u bivšoj austro-ugarskoj ili Horthyjevoj vojsci bili odlikovani zlatnom medaljom ili višim odlikovanjem za hrabrost. Kada su neki htjeli da stupe u red, bili su odbijeni sa motivacijom da jevreje ne primaju. Ministar vojni Gömbös je rekao ‘da Mađžari bar negdje žele da su sami i da imaju loše iskustvo sa podanicima, koji nisu čiste mađžarske krvi.’” “Antisemitizam mađžarskog ministra”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 271, (Sarajevo, 22. novembar 1930), 4.

¹²³ “Rumunjska vlada morala je sada poduzeti stroge mjere predostrožnosti u zaštitu Jevreja. Naša slika prikazuje jevrejski geto u Borsi, koji je gotovo posve izgorio i razoren, dok je oko 3000 Jevreja ostalo bez kućišta.” “Progoni Jevreja u Rumuniji”, *Večernja pošta*, IX, br. 2730, (Sarajevo, 19. jula 1930), 1.

¹²⁴ Antisemiti (“neodgovorni elementi”) su u Plovidivu premlatili sve Jevreje koji su se našli na ulici. “Fašisti u Plovidivu”, *Večernja pošta*, VI, br. 1816, (Sarajevo, 23. juli 1927), 2.

¹²⁵ Većina useljenika, njih oko četvrtina miliona, koja je došla u periodu 1929–1939. godine, bila je iz Njemačke. Havel, “Izrael”, 119.

¹²⁶ Ministar Lazić je “dao dozvolu izvjesnom broju njemačkih građana jevrejskog porijekla da može da se nastani u našoj zemlji”. “Diskusija o jevrejskim imigrantima u Senatu”, *Jugoslavenska pošta*, IV, br. 1371, (Sarajevo, 2. decembar 1933), 2.

¹²⁷ Zagrebačke Novosti donose: “Jevrejski problem i njegova pravedna ocjena na koju je naišao od strane Vlade đenerala Živkovića zadale su neobično teške brige fašističkoj štampi. Fašistička štampa vidi, naime, u držanju Jevreja u Jugoslaviji opasnost da Kraljevina Jugoslavija, a ne Italija dobije mandat nad Palestinom. Tim bi momentom, tako misli fašistička štampa, mogao i italijanski imperijalizam u Bliskom istoku da bude osujećen. Kako li je bujna fantazija na drugoj obali Adrije, završavaju Novosti!” “Fašistička štampa o stavu jugoslavenske vlade”, *Jevrejski glas*, IV, br. 5, (30. januara 1931. / 10. ševata 5691), 3.

¹²⁸ Za počasne dame izabrane su Beba Eskenazi i Desa Bajčetić, a žiri su činili dječija književnica i dramaturginja Milica Miron, slikar Roman Petrović, glumac i pozorišni reditelj Aleksandar Vereščagin. Fotografija koja je popratila tekst u novinama izrađena

državama,¹²⁹ i dalje ne iskazuje neprijateljstvo prema Jevrejima, koji su tada pod velikim pritiskom antisemitizma diljem Evrope. Upravo se u ovom gradu po prvi put sastao Cionistički kongres 1932. godine,¹³⁰ a 7. januara 1933. godine se ovdje osniva i beneberitska loža, projugoslavenske orijentacije,¹³¹ na čijem je čelu bio predsjednik dr. Vita Kajon, a sekretar dr. Erza Kajon.¹³² Krajem tog mjeseca u Njemačkoj je mjesto kancelara dobio Adolf Hitler.

Par mjeseci kasnije dalju podršku Jevrejima u Sarajevu iskazao je i tadašnji predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Sarajlija dr. Milan Srškić, koji se na velikom zboru u junu 1933. zauzeo za vjersku ravnopravnost.¹³³ Njegova stalna podrška jevrejskoj zajednici na lokalnoj razini sezala je, između ostalog, iz dvadesetih godina, kada je on bio na čelu dugovladajuće radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, koja je vodila politiku pridobijanja jevrejske podrške vlasti, ali i glasova.¹³⁴

je u sarajevskom fotoateljeu *Lisac*. “Za najljepšu Sarajku izabrana je gđica Lola Frank a za počasne dame gđice Beba Eskenazi i Desa Bajčetić”, *Jugoslavenska pošta*, I, br. 273, (Sarajevo, 17. april 1930), 3.

¹²⁹ “Još su u pameti novinskim čitateljima, kako su kraljicu ljepote u Madžarskoj za godinu 1929., gđicu Simonu Böske neke novine nazvale ‘Miss Palestina’, jer je bila Židovka. Da se isto ne dogodi i ove godine, izabrana je katolkinja Marija Pabazi, iako nije bila najljepša, ipak da ne pobjedi jedna Židovka, nju su proglasili za ‘Miss Hungaria 1930.’ “Miss Madžarska 1930 je židovka”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 153, (Sarajevo, 5. juli 1930), 7.

¹³⁰ “Cionistički kongres se sastaje prvi put u Sarajevu danas u 9 sati u Sali Jevrejskog doma”, *Nova reč*, I, br. 37, (Sarajevo, 25. septembar 1932), 8; “Sa cionističkog kongresa u Sarajevu”, *Nova reč*, I, br. 38, (Sarajevo, 1932), 8.

¹³¹ Više o radu i ciljevima lože u: Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 218-220.

¹³² Zapisnik X redovnog sastanka Lože *Sarajevo* od 7. juna 1933. god. i Zapisnik XI redovnog sastanka Lože *Sarajevo* od 21. juna 1933. godine potpisuje kao predsjednik dr. V. Kajon i sekretar dr. E. Kajon. AJ, fond 100, fasc. 23, 191-193, 194-197. I. Goldstein navodi da je predsjednik Lože bio dr. Bukić Pijade iz Beograda, pa je moguće da je on to bio samo prilikom osnivanja Lože. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 219.

¹³³ Sljedeće godine sa konferencije JRZ 15. marta 1936. godine ministar Đura Janković se “založio za ravnopravnost svih vera, osudio je vredanje Jevreja i istakao njihov patriotizam”. “Osude antisemitizma objavljujane su i u drugim listovima i časopisima demokratske, najčešće jugoslavenske orijentacije, poput sarajevskog *Jugoslavenskog lista*...” Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 345, 353.

¹³⁴ “Sinoć je g. Dr Srškić održao jedan predizborni govor u Jevrejskom klubu u kome je

Kao ministar pravde 1924. godine također je intervenisao u korist Jevreja prilikom napada na njihov integritet i imovinu.¹³⁵

Do kraja te 1933. godine u Njemačkoj će doći do paljevine Rajhstaga, nacisti će dobiti na izborima većinu glasova, donijeti niz zakona kojim će ustanoviti diktaturu i dati vanredna ovlaštenja Hitleru; otvoriće se i prvi koncentracioni logor Dahau. Nad Jevrejima je počeo otvoren progon, najprije ekonomski, a onda u sljedećim godinama i legalizovan raznim zakonima, najprije o državnoj službi, te o zaštiti njemačke krvi i časti, zakonu za popravak rase, zakonu o sterilizaciji i sl.,¹³⁶ te im je “olakšano” preseljenje u Palestinu.¹³⁷

objasnio, zašto Jevreji Sarajeva treba da glasaju – za radikalnu stranku. Svi su se razložili na jedan: radikalna stranka je vladajuća stranka.” “Sarajevski Jevreji i radikali”, *Narod*, V, br. 11, (Sarajevo, 6. februar 1925), 2.

“Sarajevski Jevreji su glasali za radikalnu stranku ... Međutim, Jevreji se nisu opredelili, kao građani ove zemlje, nego kao jedna grupa koja stoji izvan političkog života u zemlji; njih nisu u prvom redu pri opredeljivanju vodili opšte politički interesi, koji su ovim izborima u čitanju; oni su u ovim izborima pravili – trgovinu. Kako beogradske novine javljaju, sarajevski Jevreji su, u ovim izborima, za svoje glasove dobili 2 miliona kredita od Narodne banke, 1 milion dinara šume i dar od 250.000 dinara od Sarajevske opštine za dizanje svoje nove bogomolje u Sarajevu. Osim toga su ti glasovi plaćeni i nekim koncesijama, učinjenim lično pojedinim Jevrejima (slučaj dr Kajona u Gradskoj štedionici). ... Jevreji su pred izbore izdali i jednu vrstu proglašenja u obliku uvodnika u Jevrejskom životu od prošle subote. U tome uvodniku, dosta uvijeno, pravi se aluzija na onu podelu koju su postavili radikali i koja postavlja tabor ‘državotvornih’ prema taboru ‘antidržavnih’, u kome se nalazi i g. Davidović sa svim svojim biračima iz Šumadije.” “Sarajevski jevrejski izbori”, *Narod*, V, br. 12, (Sarajevo, 12. februara 1925), 2. O naklonosti radikalnoj stranci, uz antisemitske stavove, govori i sarajevska *Domovina*. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 147.

¹³⁵ Srškić 14. aprila 1924. interveniše da se “onemogućuje ili u najgorem slučaju lokalizuju” napadi na Jevreje u Zagrebu, jer “bacaju rdavu senku na opštu i ličnu imovinsku bezbednost u zemlji i omogućavaju našim neprijateljima u inostranstvu da ove sukobe tendenciozno predstavljaju stranom i neobaveštenom svetu o prilikama kod nas”. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 196.

¹³⁶ “Prva osuda po zakonu o zaštiti njemačke krvi i časti”, *Jugoslavenska pošta*, VI, br. 1959, (Sarajevo, 9. novembar 1935), 2. Vijest o tome da otkako je stupio na snagu zakon za popravak rase te zakon o sterilizaciji, “84.525 prijedloga upućeno je sudovima na odobrenje za sterilizaciju stanovnika Rajha. Sud je usvojio 56.244 predloga.” “400.000 lica biće sterilizovano u Njemačkoj”, *Jugoslavenska pošta*, VI, br. 1821, (Sarajevo, 30. maj 1935), 2.

¹³⁷ “Stupio je na snagu zakon po kome ponovo gube državljanstva ona lica koja su ga dobila poslije 9. novembra 1918. god. Radi se o 130.000 jevrejskih porodica sa 300.000 članova koji neće samo izgubiti državljanstvo nego će biti i istjerani iz Njemačke.” “Njemačka

Izmjenu blagonaklonog stava prema jevrejstvu u Sarajevu će najprije nagovijestiti ulične tuče 1934. godine,¹³⁸ pa će se pulsirajući sve otvorenije iskazivati. Dok će se sljedeće godine aktuelni gradonačelnik Ibrahim Sarić izviniti Jevrejima radi zakazane sjednice opštinskog vijeća u petak naveče,¹³⁹ uskoro će biti oskrnavljeno sarajevsko jevrejsko groblje.¹⁴⁰ Pa ponovno 1938. godine osuda neprijateljstva prema Jevrejima u drugim sredinama: "... kod nas se pojačala antisemitska agitacija. Naša je dužnost da upozorimo javnost, da je ova agitacija sama po sebi najodvratnije divljaštvo koje je svojstveno samo barbarima dvadesetog stoljeća. ... Širiti antisemitizam danas bilo u kojoj formi je zločin, koji se ne može dovoljno osuditi. Za kulturne narode antisemitizam je najnedostojnije sredstvo u političkoj borbi."¹⁴¹

Ipak, "uvoz 'rasne revolucije'" pritiskom nacističke ideologije na vladu i javnost forsirao je uslovljenu lojalnost Jevreja. Njihov odgovor bio je različit. Jedni su odlazili iz Sarajeva i zemlje, drugi su protestovali zbog nepravedne politike naseljavanja u Palestini,¹⁴² a većina je vjerovatno

će istjerati 300.000 Jevreja", *Jugoslovenska pošta*, IV, br. 1387, (Sarajevo, 21. decembra 1933), 1.

¹³⁸ "Sinoć oko 9 sati bilo je u gostioni kod Sarikija u Ćemaluši ul. vrlo živo. U piću je neki Ćamil Mulalić rekao da je Hitler dobro učinio što je istjerao jevreje iz Njemačke. Na ove riječi skočili su Jakov Altarac i neki Levinger, navalili na pijanog Ćamila i nemilosrdno ga izudarali iskrvavivši ga na nekoliko mjesta, naročito po rukama. Policija je uredovala." "Opet je Hitler skrivio jednu tuču u Sarajevu", *Jugoslovenska pošta*, V, br. 1696, (Sarajevo, 29. decembra 1934), 4.

¹³⁹ Uz izvinjenje, slijedilo je i opravdanje, da "stvari su hitne, a on mora da ide u subotu u Beograd". "Sjednica općinskog vijeća", *Jugoslovenska pošta*, VI, br. 1822, (Sarajevo, 1. juna 1935), 5.

¹⁴⁰ "Trinaest grobova oštetila su nepoznata lica na sarajevskom jevrejskom groblju. Grobovi su razrušeni i poobarani divljačkom nepažnjom, tako da šteta iznosi oko 20.000 din. Razbijana su 4 dječja i 9 drugih grobova. Vlasti su povele istragu da pronađu drske krivce." *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2336, (Sarajevo, 5. februara 1937), 5.

¹⁴¹ "Za ovu nekulturnu pojavu međutim nose najveću odgovornost razni fašistički listovi u Zagrebu (i jedan dnevnik), koji otvoreno i vješto prikriveno, ali ipak dovoljno jasno, grebe po tamnim instinktima politički i kulturno zaostalih gomila (koje su oni sami i odgojili)." "Zagrebački antisemitizam", *Jugoslovenska pošta*, IX, br. 2632, (Sarajevo, 26. januar 1938), 3.

¹⁴² "Sarajevski Jevreji protestuju", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2348, (Sarajevo, 19. februar 1937), 4.

strepila nad svojom sudbinom, pogoršanom donošenjem *Zakona o činovnicima*, koji nije zaobišao ni ugledne stručnjake.¹⁴³ Pojedinci su i dalje bezuslovno doprinosili gradu, poput Avrama Levija Sadića, koji je poklonio 2 mil. dinara da se za taj novac od Vrhbosanske nadbiskupije u Sarajevu kupi zgrada na Marijinom dvoru, na čošku glavne ulice i trga crkve Sv. Josipa, koja i danas postoji, te "da se prihodi od te zgrade upotrebe za pomoć siromasima grada Sarajeva i šire okoline, a da tu zgradu dok postoji društvo Crvenog krsta ne može ni otuđiti ni opteretiti". Crveni krst je već od 1. maja 1937. godine počeo uživati prihode velike zadužbine svog najvećeg dobrotvora.¹⁴⁴ Pritisak antisemitizma je bio sve veći, pa je i David Albala, autor pjesme *Zašto volim Jugoslaviju*, 1936. godine izjavio "... teško je u Jugoslaviji biti Jevrejin. Poželio bi mnogim Nejevrejima da budu samo 24 sata Jevreji, te da osjete često svu tragičnost njihovog položaja, da osjete kako izgleda kad se okrene glava i pogled od Jevrejina ..."¹⁴⁵

Pozicija Jevreja bivala je sve teža sa sve većim pritiscima njemačke politike da se približe Jugoslaviji, zvaničnim i nezvaničnim posjetama njemačkih civilnih i vojnih uticajnih ličnosti, njemačkom propagandom, pojačanim zahtjevima njemačke manjine u zemlji i u to vrijeme na planu trgovinske razmjene najvećim uspjesima. Slične napore je činila i fašistička vlada Italije. Ministar predsjednik Milan Stojadinović bio je fasciniran uspjesima ovih dviju sila, prvenstveno na vođenju unutrašnje politike i karakterom vlasti, koju je u izvjesnoj mjeri pokušavao oponašati. Međutim, anšlusom Austrije marta 1938. godine uticaj, ali i opasnost od ovih sila, postala je potpuno očigledna. Dolazak nacističke sile na granice Kraljevine, pogotovo nakon predaje Čehoslovačke, Minhenski sporazum, spaljivanje najveće sinagoge u tom gradu te *Kristalna noć* u Njemačkoj pokazali su svu sistematičnost, ali i bestijalnost nacističke,

¹⁴³ "Dr David Baruh, asistent Državne bolnice u Sarajevu, otpušten je iz državne službe na osnovu §§ 103, 105, 106, 110. Zakona o činovnicima", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2329, (Sarajevo, 28. januar 1937), 3.

¹⁴⁴ "Dva miliona dinara poklonio je sarajevski industrijalac Avram Levi Sadić Crvenom krstu", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2395, (Sarajevo, 16. april 1937), 5.

¹⁴⁵ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 431.

antisemitske politike. U Kraljevini, pritisnuti sve sumornijom atmosferom, i pored uvjeravanja vlasti da nemaju razloga za zabrinutost, Jevreji se dijelom odlučuju i na istupanje iz vjere i pokrštavanje ili bar promjenu imena / prezimena.¹⁴⁶

Događaji su se ubrzavali i vodili ratu čiji je početak označio napad Njemačke na Poljsku 1. septembra 1939. godine. Par dana prije toga *Sporazumom Cvetković-Maček*, donesenim i doprinosom jevrejskih krugova, stvorena je Banovina Hrvatska, koja će uskoro funkcionisati gotovo samostalno i donositi vlastito zakonodavstvo sa elementima ustaške varijante fašističke ideologije.¹⁴⁷ Kako su Jevreji u svom egzodusu sa sjevera zemlje prolazili Sarajevom, tako su ih pratile onespokojavajuće glasine i u samom gradu pojačano antisemitsko raspoloženje.¹⁴⁸ Sarajevsko društvo, potreseno svim ovim događajima, a u iščekivanju daljih i još neprijatnijih, ipak ne odbacuje svoje jevrejske sugrađane, bar ne ženski svijet.¹⁴⁹

Veliku promjenu donijet će i dvije antisemitske uredbe, prethodno pripremljene propagandnom kampanjom putem štampe i podržavanjem desničarskih grupa,¹⁵⁰ objavljene u *Službenim novinama* 5. oktobra 1940, čime su narušeni osnovni ustavni principi ravnopravnosti svih jugoslovenskih građana. To se desilo nakon što je već juna mjeseca

¹⁴⁶ Isto. 481-491.

¹⁴⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977), 44-48. O tome i "Hrvatska politika i 'židovsko zakonodavstvo'", Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 436-444.

¹⁴⁸ Omerović, *Nacionalne manjine*, 312-313.

¹⁴⁹ Ispred Jevrejskog gospojinskog društva za posjećivanje bolesnih gospođe Levi i Danon, a ispred Jevrejskog Aškenaskog gospojinskog društva gospođe dr. Vesela i dr. Urbaha. "Sastanak svih sarajevskih ženskih društava", *Jugoslovenska pošta*, XI, br. 3275, (Sarajevo, 29. februar 1940), 4.

¹⁵⁰ Najjači od antisemitskih pokreta bili su Ljotićev *Zbor*, ali i prije njega elemenata ove ideologije bilo je u Stojadinovićevom *Vremenu* i u istupima žičkog episkopa Nikolaja Velimirovića, predvodnika bogomoljačkog pokreta. Dimitrije Ljotić je u Sarajevu još februara 1928. godine održao dva "dobro posjećena sastanka sa svojim pristašama u prostorijama 'Zbora', nakon što je njegova konferencija u prostorijama *Sloge* zabranjena, jedan prije podne sa starijim pristašama, a drugi poslije podne sa omladinom". Sastanci su završeni pjevanjem državne himne i Zborove "Vojske smene". *Jugoslovenska pošta*, IX, br. 2660, (Sarajevo, 28. februar 1938), 3.

bez otpora okupiran Pariz, čime je definitivno nestalo političke i vojne podrške ove zemlje Kraljevini, koja je potpuno potpala pod uticaj fašističkog Rajha. Prva, *Uredba o mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane* zvanično je ponukana krizom u snabdijevanju namirnicama, izazvanu ratom, pa će se uz objavu maksimiranja cijena sručiti uglavnom na Jevreje.¹⁵¹

Druga je *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola*, čime je uspostavljen *numerus clausus*, ograničen upis za jevrejske đake i studente, odnosno prema omjeru proporcionalnom učešću Jevreja u cjelokupnom stanovništvu. Po toj uredbi za upis u prve razrede gimnazija bilo je planirano 16 jevrejskih đaka: 9 dječaka i 7 djevojčica,¹⁵² a iz prvih razreda sarajevskih gimnazija krajem oktobra je bilo odstranjeno 40 jevrejskih đaka.¹⁵³ U redovima sarajevskih lijevo orijentisanih intelektualaca, naročito srednjoškolskih profesora, došlo je do osude ovih antisemitističkih mjera. Među onima koji su bili najglasniji bio je i Stjepan Tomić, profesor II gimnazije, koji je organizovao otpor sprovođenju Korošćevih¹⁵⁴ rasističkih odredbi,¹⁵⁵ mada bezuspješno,¹⁵⁶ kao što je bila bez efekta i *Deklaracija*

¹⁵¹ Uprkos izjave u štampi Jahiela Fincija kojom demantuje vijest o skrivenim zalihama, biva po ubrzanom postupku osuđen, kao i njegov sin Daniel, na 10 dana zatvora i 2000 dinara globe. "U magazinu trgovca, koji tvrdi da nema brašna policija je pronašla zalihu od 70.000 kilograma", *Jugoslovenska pošta*, XI, br. 3428, (Sarajevo, 31. august 1940), 5; "Trgovac Jahiel Finci osuđen na dva mjeseca zatvora i 50.000 dinara globe", *Jugoslovenska pošta*, br. 3431, (Sarajevo, 4. septembar 1940), 5.

¹⁵² David Kamhi, "Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija. Od osnivanja 1892. do 1941. g.", *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, br. 76, (Sarajevo: Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, oktobar 2017. / hešvan 5778), 13.

¹⁵³ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 451.

¹⁵⁴ Po mišljenju njemačkog poslanika fon Herena, Korošec koji je bio u stalnom kontaktu sa njemačkim poslanstvom, bio je jedini "koji će iz uvjerenja voditi borbu protiv Jevreja, masona i komunista". Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, knj. 2, (Zagreb: Liber, 1974), 348.

¹⁵⁵ Ante Babić, "Sarajevski profesori – žrtve fašističkog terora", *Oslobođenje*, god. IV, br. 13 (Sarajevo, 31. mart 1946), 6.

¹⁵⁶ Stjepan Tomić među prvim javnim radnicima djeluje protiv fašizma. "On otvoreno razgoličuje mali broj beskičmenjaka, licemjera, ljigavaca i šičardžija u redovima prosvjetnih

Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština donesena 9. oktobra u znak protesta protiv vladinih uredbi, prvih koje su u Jugoslaviji išle protiv Jevreja. Izraz solidarnosti sa jevrejskom zajednicom iskazali su i drugi profesori radeći na netom otvorenoj jevrejskoj gimnaziji.¹⁵⁷

Možda su ovakve geste dijela Sarajlija učinile da Jevreji ipak potcijene desničarske i antisemitske namjere politike novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske i njenog zakonodavstva, da donesu pogrešne procjene i u konačnici dožive tragičnu sudbinu, naročito s početka II svjetskog rata, tokom kojega je Sarajevo izgubilo 71–85% jevrejskog stanovništva.¹⁵⁸

Rezime

Rad redukovanim prikazom prati razvoj odnosa na liniji država – jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu, zadržavajući se posebno na 1930. godini, kada je dostignuta kulminacija uzajamne pozitivne recepcije i kada Sarajevo živi jednim posebnim, gotovo izolovanim načinom života u odnosu na onaj koji gospodari tadašnjom društveno-političkom scenom Evrope, a koji se ogleda u ekonomskom kolapsu, naglašenijem izrastanju apsolutističkih vlada i autoritarnih režima i jačanju desničarskih ideologija sa narastajućom masovnom podrškom.

radnika”, naročito oko Glavne uprave Jugoslovenskog profesorskog društva, gdje se oformila oštra podjela “na napredne i one druge”. Na kongresu Proforskog društva 1939. u Sarajevu drži referat “O propagandi u srednjoj školi u vezi s nacionalnim vaspitanjem” gdje zagovara borbu protiv fašizma. *Oslobođenje*, (Sarajevo, 10. jula 1951). Tomić zbog svojih “ispada” biva sproveden u logor u Bileću 1. decembra 1940. Anđelo Veljić, “O aktivnosti i likovima skojevaca I muške gimnazije”, u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976), 632.

¹⁵⁷ Biologiju je predavao prof. Vojin Gligić, a muzičko vaspitanje prof. Zlata Radošević. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 86. Kamhi pominje kao predavače suprugu V. Gligića te Veru Šnajder i druge. Kamhi, “Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo”, 14.

¹⁵⁸ O broju preživjelih postoje neslaganja. Vjerovatni su brojevi koje navodi Freidenreich – 1.413 i Erich Rathfelder – 1.147. preživjelih. Elma Softić-Kaunitz, “Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog humanitarnog društva ‘La Benevolencija’ u čuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom 1992–1995”, *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, br. 76, (Sarajevo, oktobar 2017. / hešvan 5778), 22.

Osnov uzajamne lojalnosti države i jevrejstva Kraljevine, pa i “malog Jerusalema”, tj. jevrejske zajednice u Sarajevu, bio je uslovljen kako preuzetom politikom Srbije, koja je postala prva država, poslije Velike Britanije, koja je Jevrejima priznala pravo na “dom” još 1917. godine, tako i tradicionalnim odnosima u viševjerskoj komuni. Mada je “narodski antisemitizam” ili “ulični semitizam” bio “opšte mjesto” u drugim vjersko-nacionalnim zajednicama, potaknut pod izgovorima zaštite vlastitih ekonomskih interesa nacionalnih grupa, ipak antisemitizam koji nalazimo na evropskom prostoru nikada nije imao tu podršku u Kraljevini, pa ni u Sarajevu. Pored zvanične potpore Jevrejima Kraljevine na međunarodnom nivou, ona je potvrđivana i na unutrašnjem političkom nivou od strane vlasti u raznim vidovima i prilikama, kao potpora njihovoj vjerskoj slobodi, ali i političkim zahtjevima cionističkog pokreta. Sa druge strane, jevrejska zajednica je bila najobrazovanija, u odnosu na druge vjersko-nacionalne zajednice ekonomski najstabilnija i politički lojalna, tj. interesno, ideološki, pa i emocionalno motivisana za saradnju.

U širim okvirima govoreći, Jevreji Sarajeva su u 1930. godinu ušli sa netom donesenim *Zakonom o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, koji im je zvanično potvrdio unutrašnju autonomiju. U toj godini okončana je i velika akcija podizanja Šume kralja Petra Velikog Oslobođioca u Palestini u kojoj je participirala i koju je pozdravila jevrejska zajednica grada. U sarajevskim okvirima prvi slavljenički momenat bila je proslava 50 godina postojanja Aškenaske opštine u Sarajevu, a najznačajniji je bio osvećenje grandiozne novosagrađene sefardske sinagoge, treće po veličini u Evropi. Oba svečana događaja su pratili uglednici državne i gradskih vlasti. Otvaranje hebrejske škole *Safa Berura* i ozvaničena ideja o osnivanju *Jevrejskog muzeja* bili su također značajni za jevrejsku zajednicu, kao i oni dodatni, naročito na ponos ženskog svijeta, kao što je imenovanje prve nastavnice Jevrejke na srednjim školama, njihove sugrađanke Berte Finci za suplenta banjalučke gimnazije, i dodjela titule najljepše Sarajke te godine gospođici Loli

Frank. Uz prikazivanje vrlo popularnog propagandnog filma *Proljeće u Palestini*, još mnoge druge manifestacije kulturno-nacionalnog karaktera upotpunile su ovu 1930. godinu.

Nakon nje se Sarajevo još dugo opiralo narastajućem antisemitizmu koji je dolazio sa pritiskom fašističkih politika na vladu i javnost Kraljevine, ali i iz desničarskih krugova iz zemlje. Tek 1940. godine, kada i vlada poklekne i donese prve antisemitske uredbе, Sarajevo je, ali sa otporom intelektualnih krugova, u tom smislu poraženo. Sa antisemitskom ideologijom, zakonodavstvom i praksom 1941. godine uspostavljene Nezavisne Države Hrvatske Sarajevo je izgubilo 71–85% jevrejskog stanovništva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Jugoslavije
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova (14)
 - Fond: Masonske lože u Jugoslaviji (100)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Kraljev dvor
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
 - Fond: Gradsko poglavarstvo (GP)

Objavljeni izvori:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 januara 1932 god.* Beograd: Opšta državna statistika, 1932.
- Pinto, Benjamin. *Spomenica o proslavi 30-godišnjice jevrejskog pjevačkog društva "Lira" u Sarajevu 1901–1931.* Sarajevo: Odbor "Lire", 1931.

Štampa:

- *Glas slobode*, Sarajevo, 1918.
- *Jevrejski glas*, Sarajevo, 1928–1931.
- *Jugoslovenska pošta*, 1930–1931, 1933–1935, 1937–1938, 1940.
- *Jugoslovenski list*, Sarajevo, 1930.
- *Narod*, Sarajevo, 1921–1922, 1924–1925.
- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1918–1919.
- *Nova reč*, Sarajevo, 1932.
- *Pravda*, Sarajevo, 1920–1921, 1925, 1927.
- *Srbin težak*, Sarajevo, 1922.
- *Srpska riječ*, Sarajevo, 1907, 1919–1920, 1923
- *Večernja pošta*, Sarajevo, 1926–1928, 1930.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1920.

LITERATURA

Knjige:

- Avram, Pinto. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, knj. 2. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1974.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918–1941.* Zagreb: Novi Liber, 2005.
- Hobsbaum, Erik Džon. *Doba ekstreme. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991.* Beograd: Dereta, 2002.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977.
- Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

- Londrc, Benjamina. *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*. Gračanica: Izdavačka kuća “Monos”, Sarajevo: Udruženje “Hagada”, 2016.
- Omerović, Enes S. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Institut za historiju, 2019.
- Pejanović, Đorđe. *Štampa Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: Svjetlost, 1949.
- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.

Članci:

- Babić, Ante. “Sarajevski profesori – žrtve fašističkog terora”. *Oslobodjenje*, Sarajevo, IV (13), 31. mart 1946, 6.
- Čaušević, Halid. “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad ‘92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 119-131.
- Havel, Boris. “Izrael”. u: *Bliski Istok: Politika i povijest*, ur. M. Kasapović. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016, 109-176.
Dostupno na: <https://www.scribd.com/document/399173620/Mirjana-Kasapovi%C4%87-Ed-Bliski-Istok-Politika-i-Povijest-Fakultet-Politi%C4%8Dkih-Znanosti-2016> (16. 1. 2019)
- Imamović, Mustafa. “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad ‘92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 65-78.
- Imamović, Mustafa. “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet, 2008, 113-123.

- Ivanković, Mladenka. “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, ur. M. Bjelajac. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. Dostupno na: <https://pouke.org/forum/index.php?/topic/2575-jevreji-u-jugoslaviji-1918-1952/> (23. 3. 2019)
- Kamhi, David. “Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija. Od osnivanja 1892. do 1941 g.”. *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 76, oktobar 2017. / hešvan 5778, 8-14.
- Kapidžić, Hamdija. “Rad Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”. *Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, III (3), Sarajevo, 1963, 147-328.
- Korkut, Derviš. *Naši Jevreji : jevrejsko pitanje kod nas : zbornik mišljenja naših javnih radnika*, Knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. Beograd: Minerva, 1940, 53-54.
- Ljubibratić, Dragoslav. *Naši Jevreji : jevrejsko pitanje kod nas : zbornik mišljenja naših javnih radnika*, knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. Beograd: Minerva, 1940, 51-52.
- Miličić, Budimir. “Jevrejsko socijalističko radničko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad ‘92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 145-171.
- Papić, Mitar. “Jevreji u kulturnom nasljeđu Sarajeva”. *Politika*, Beograd, god. X, br. 489, 16. oktobar 1966, 6.
- Softić-Kaunitz, Elma. “Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog humanitarnog društva ‘La Benevolencija’ u čuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom 1992–1995”. *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 76, oktobar 2017. / hešvan 5778, 15-59.
- Šegvić, Saša. “Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split: Pravni fakultet, god.

44, br. 2 (85), 2007, 177-199. Dostupno na: https://www.pravst.unist.hr/dokumenti/zbornik/200785/zb20070202_legitgradjotpora%20clanak.pdf

– Veljić, Anđelo. “O aktivnosti i likovima skojevaca I muške gimnazije”, u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 1, Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 630-636.

Summary

Mutual loyalty – State policy and the Jews of Sarajevo in the Interwar period

Through a reduced representation this paper traces the development of the relations between the state and the Jews of Sarajevo in the interwar period, focusing particularly on the year 1930, when the mutual positive reception reached its culmination and when Sarajevo lived a special, almost an isolated way of life in comparison to the one that ruled the contemporary social and political scene of Europe, being reflected in the economic collapse, pronounced emergence of absolutistic governments and authoritarian regimes, as well as in the strengthening of right-wing ideologies that enjoyed growing mass support.

The basis of the mutual loyalty between the state and the Jews of the Kingdom of Yugoslavia, and even of the “small Jerusalem”, i.e. the Jewish community in Sarajevo, was conditioned by the assumed policy of Serbia, which became the first state after Great Britain to acknowledge the right of the Jews to a “home” already in 1917, but also by the traditional relations within a multi-religious community. Even though “popular anti-Semitism” or “street anti-Semitism” was “common place” in other religious and national communities, inspired by excuses of protection of particular economic interests of national groups, the anti-Semitism that we encounter on the European soil was not accepted in the Kingdom of Yugoslavia nor in Sarajevo. Apart from the official support for the Jews of the Kingdom in an international sense, it was also confirmed on an internal political level on behalf of the government in all kinds of ways and circumstances as a support for their religious freedom, but also for the political goals of the Zionist movement. On the other hand, the Jewish community was the most educated of all the other religious and national communities, it was economically the most stable and politically loyal, i.e. it was motivated to cooperate from an interest, ideological and even emotional point of view.

Within the broader framework, the Jews of Sarajevo began the year 1930 with a recently passed *Law on the religious community of Jews in the Kingdom of Yugoslavia*, which granted them internal autonomy. This year marked the completion of a great action to erect the *Forest of King Peter the Great Liberator* in Palestine, which the Jewish community of the city greeted and even participated in. Within Sarajevo the first celebratory moment was the marking of the fiftieth anniversary of the existence of the Ashkenazi community in Sarajevo, and the most important was the consecration of the newly-built Sephardic synagogue, the third largest in Europe. State and city dignitaries attended both solemn occasions. The opening of the Hebrew school of *Safa Berura* and the formally approved idea to establish a *Jewish museum* were also important for the Jewish community. Other noteworthy moments included those that had a special significance for the pride of the female members of the community, such as the appointment of the first female Jewish secondary school teacher, their fellow citizen Berta Finci, to the position of supplement in the Banja Luka gymnasium, and the award of the title of most beautiful Sarajevan of the year to Mrs. Lola Frank. Along with the screening of the very popular propaganda movie *Spring in Palestine*, many other manifestations of cultural and national character completed the year 1930.

Since then, Sarajevo resisted for a long time the growing anti-Semitism that arrived through the pressure of fascist policies on the government and population of the Kingdom, but also from the far-right circles within the country. Only in 1940, when the government also succumbed and passed the first anti-Semitic regulations, which were opposed by the intellectual circles, Sarajevo was in that sense defeated. Through the anti-Semitic ideology, legislation and practice of the Independent State of Croatia that was established in 1941, Sarajevo lost 71–85% of its Jewish population.

(Translated by: Nermina Filipović)